

Манько В.О.

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ НЕОЛІТУ УКРАЇНИ

У статті розглядаються теоретичні питання вивчення неолітичної епохи. Розглядаються загальноприйняті визначення поняття «неоліт» і робиться висновок про неможливість їх використання на практиці. Пропонується нове трактування поняття «неоліт», яке має означати процес формування інформаційного поля, в межах якого поширюються інноваційні технології, нові методи ведення господарства, надбання духовної культури. У зв'язку з цим розглядаються механізми створення культурно-історичних областей неоліту, які і були формою існування інформаційних просторів.

Особливо хочу відзначити, що поява цієї статті була б неможливою без тривалих бесід і плідних дискусій з Л.Л. Залізняка, якому я щиро вдячний за те, що він звернув мою увагу до теоретичних питань досліджень неоліту.

Сучасний стан вивчення неоліту України

У ХХІ столітті в Україні спостерігається значне підвищення інтересу до неолітичної епохи. Тільки за останні роки з'явилося кілька монографій, присвячених неоліту України. Це роботи Л.Л. Залізняка (Залізняк, 1998, 2005), Н.С. Котової (Котова, 2002), М.Т. Товкайла (Товкайло, 2005), В.О. Манька (Манько, 2006).

У той же час, накопичення фактичних даних, які знайшли відображення у нових публікаціях, не призвели до якісного зрушення у вивченні неолітичної епохи. Більш того, отримані результати польових досліджень, радіокарбонні дати, стратиграфічні спостереження все більше суперечать одне одному, створюють все більш парадоксальну картину розвитку неоліту в Україні. Всі теорії і висновки, зроблені дослідниками у ХХ столітті, поступово дискредитуються, в той же час нові теорії не набувають остаточної вірогідності, залишаючись на рівні більш-менш обґрунтованих гіпотез.

Як приклад можна навести долю теорій розвитку неоліту В.М. Даниленка (Даниленко, 1969). Його хронологія буго-дністровської культури (БДК), яка охоплювала VII-IV тис. до н.е., остаточно застаріла: стало зрозуміло, що пізні буго-дністровські комплекси дослідник занадто омолодив. У той же час, зараз в літературі висловлюються взаємовиключні думки про хронологію цієї культури. Так, Н.С. Котова писала про вік БДК у межах другої половини VII – першої половини VI тис. до н.е. (Котова, 2002), М.Т. Товкайло ж схиляється до думки, що БДК існувала від початку VI до першої половини V тис. до н.е. (Товкало, 2005). Показово, що обидва

Manko V.O.

PROBLEMS OF INVESTIGATIONS OF NEOLITHIC IN UKRAINE

твердження про вік БДК спираються на аналіз та інтерпретацію радіокарбонних дат, отриманих однією й тією ж лабораторією (Київська радіокарбонна лабораторія). Як ми бачимо, успіхи української археології багато в чому залежать від успіхів українських хіміків. Такими ж суперечливими є дані абсолютної хронології для більшості культур неоліту України.

Не менш суперечливими є й сучасні уявлення про відносну хронологію неоліту України. Зокрема, не з'ясованими залишаються питання про послідовність кукрекської, гребениківської і буго-дністровської культур, проблемним є питання співіснування сурської та азово-дніпровської культур, а в Криму – таш-аїрської, кукрекської й мурзак-кобинської.

Фактично, всі наведені приклади стосуються хронології, хоча й не тільки її. Більш того, наведені приклади суперечливих точок зору є далеко не найважливішими. Я почав огляд сучасної проблематики вивчення неоліту з хронології тільки з тієї причини, що у цьому хронологічному хаосі найчіткіше відбилася більш широка проблема: проблема джерел археології неоліту, їх оцінки та інтерпретації. Саме жалюгідна джерельна база українського неоліту обумовила наявність протиріч у її інтерпретації.

Головною бідою українського неоліту є те, що багаточисельні стратифіковані пам'ятки тут зустрічаються лише як поодинокі випадки. Ситуація загострюється й тим, що розкопки таких пам'яток не завжди призводили до отримання повноцінних комплексів. Слід визнати, що до нашого часу найяскравішою неолітичною

пам'яткою залишається Кам'яна Могила I (Даниленко, 1986), яка досліджувалася у минулому столітті кількома поколіннями археологів. На жаль, методики, обрані для розкопок Кам'яної Могили призвели лише до отримання змішаних комплексів, аналіз яких не дозволяє вирішити питання про розвиток неоліту в регіоні, висвітлити питання співіснування окремих культур, наявності або відсутності синкретичних явищ.

Я згадую свою спробу розібрати колекції Кам'яної Могили I. За цією захоплюючою справою мене застав Л.Л. Залізник. Він повеселився з моєї спроби і розповів, що багато хто до мене намагався зробити те саме, але нічого з того не вийшло. Нічого не вийшло і в мене. Так само, нічого не вийшло й у тих, хто намагався вирішити те коло питань, яке я окреслив. У тому і полягає основна проблема: навіть найкращі стратифіковані пам'ятки знаходяться у такому стані, що їх матеріали непридатні для вирішення основних проблем розвитку неоліту. У дослідженні матеріалів Кам'яної Могили рокову роль відіграли недосконалі методики розкопок. Ті ж проблеми виникають і при обробці матеріалів майже єдиної стратифікованої пам'ятки лісової зони – стоянки Вишеньки (Телегин и др., 1984). Так само – вже зовсім недавно – були фактично знищені непрофесійними розкопками багаточисельної стоянки Черникове озеро і Серебрянське на Луганщині (Санжаров и др., 2000). Більшість інших багаточисельних неолітичних пам'яток України зазнали руйнування внаслідок діяльності землерийок, які перетворили не надто заглиблені культурні шари неоліту й наступних епох у малоінформативну суміш різночасового матеріалу.

Отже, є очевидним, що більшість сучасних проблем вивчення неоліту пов'язані виключно з неповноцінністю джерельної бази. Водночас слід визнати й те, що ця джерельна база у найближчий час навряд чи суттєво зміниться. Як здається, ми зможемо розраховувати майбутньому тільки на кількісне, а не на якісне збільшення джерельної бази – адже більшість неолітичних стоянок пов'язані з місцями, які є дуже привабливими для землерийок. А це означає, що проблеми, які існують нині, нікуди не подінуться і через 10, і через 20 років.

Усе це спонукало нас до пошуку таких напрямків дослідження, які принесли б у науку про неоліт щось принципово нове. Втім, пошук якихось нових можливостей дослідження

неоліту, мусив би стати основним завданням усіх дослідників неоліту. А щоб цей пошук був перспективним, спробуємо окреслити коло тих реальних теоретичних і практичних проблем, які існують у сучасній науці про неоліт.

Актуальні проблеми вивчення неоліту України.

Визначення поняття «неоліт». Як не дивно, зараз головною проблемою вивчення неоліту є з'ясування питання про зміст поняття «неоліт». За півтора століття вивчення неоліту так і не було вирішене таке суто теоретичне питання. Не помилюся, що зараз кожен дослідник має особисте сприйняття змісту поняття «неоліт». Відповідно, кожен дослідник вивчає зовсім різні явища, які мають спільні риси тільки на філологічному рівні. На практиці ми спостерігаємо за таким станом речей, коли зустрічаємося з розглядом таких питань, як характеристика тієї або іншої археологічної культури. Широко відомо, що грань між мезолітом і неолітом часто є розмитою. Одні й ті самі культури відносять одночасно і до неоліту, і до мезоліту. Так, в нас є абсолютно тотожні донецька мезолітична і донецька неолітична культури. Ми спостерігаємо розбіжності в оцінці докерамічних комплексів БДК, кукрекських докерамічних комплексів. Так само розмита грань між енеолітом і неолітом. Наприклад, пам'ятки Підгорівка, Новоселівка I і II у Подонеччі в наукових працях одночасно характеризуються як пізньонеолітичні і раньнеолітичні (Гурин, 1998). Дискусійним залишається статус пізніх азово-дніпровських комплексів. Навіть у цій збірці з'явилася публікація про те, що, фактично, пізню ташаїрську культуру слід розглядати як енеолітичну (Яневич, 2010), що ілюструє появу абсолютно нової тенденції у вивченні неоліту і енеоліту Криму. Іноді нез'ясованим залишається статус величезних масивів пам'яток. Так, залишається не вирішеним питання про те, до мезоліту чи до неоліту слід відносити кукрекську і гребениківську культури. Зрозуміло, що в основі описаного розмаїття думок є відсутність чіткого уявлення про критерії віднесення тієї чи іншої археологічної культури або пам'ятки до тієї чи іншої епохи.

Широко відомо, що неоліт є епохою поширення відтворювального господарства і кераміки. Наявність цих рис вважається настільки важливою, що, як правило, сприймається як абсолютна необхідність для визначення неоліту як епохи. Так, за думкою

Н.С.Котової, з неолітом пов'язана «поява раннього землеробства, тваринництва і першої кераміки. Розповсюдження цих інновацій і засвоєння їх давнім населенням були розтягнутими в часі і отримали назву неолітизація» (Котова 2002, с. 3). Аналогічної точки зору дотримуються й автори колективної монографії, присвяченої абсолютній хронології неоліту Північної Євразії (Тимофеев и др. 2004, с.9).

Не дивлячись на те, що наведене визначення неоліту є загальноприйнятим, мені дуже важко з ним погодитись. Перш за все, не можна, на мій погляд, вкладати у визначення економічну характеристику поруч з описом суто технологічної інновації, такої як поява кераміки. По-друге, не можна визначати неоліт через суму його характеристик. Подібна процедура є небезпечною з точки зору формальної логіки. Про цю небезпеку знали вже в античності. Широко відомий анекдот про визначення людини як «двоногого без пір'я» (Диоген Лаертский, 1979). Скоро з'ясувалося що цьому визначенню якнайкраще відповідає обскубана курка.

Між тим, традиція визначення неоліту через його ознаки налічує вже більше 140 років. Уже в 1865 році Д.Леббок (Lubbock, 1865) визначив неоліт як епоху шліфування, свердління і виготовлення кераміки. А у 1923 році В.О. Городцов майже повторив це визначення, написавши, що неоліт «характеризується появою досконалих технічних прийомів обробки кам'яних знарядь за допомогою шліфування, пиляння й свердління, а також появою кераміки, домашніх тварин і культурних рослин» (Городцов 1923, с.28). У 1952 році О.Я.Брюсов писав, що неоліт характеризується появою крем'яних виробів, які не можна вивести з археологічних культур мезоліту, появою виробів зі сланцю, діориту, шиферу, нефриту та інших порід каменю, відсутністю металевих виробів, розвитком пиляння, шліфування, свердління і гончарства (Брюсов, 1952, с.6). Подібних визначень неоліту – безліч.

Як бачимо, з часом змінювалися тільки формальні ознаки неолітичної епохи, але логіка всіх дефініцій залишалася незмінною. Неоліт визначався як сума ознак, причому на різних етапах розвитку науки ці ознаки могли змінюватись, зникати і знову з'являтися. Фактично, археологи в кожен із моментів вивчення неоліту виходили з того, що наші знання мають характер завершеності і кришталеві визначеності. Між тим, кожне

десятиліття наші знання майже подвоюються. Тому я не здивуюся, якщо дуже скоро визначення Н.С.Котової, яке зараз сприймається як аксіоматичне, буде різати слух таким же чином, як зараз різуть слух наведені визначення неоліту, які вважалися дуже слушними 50 і більше років тому.

Скільки б не наводилося формальних ознак неоліту, скільки б не робилося спроб надати вичерпне визначення цієї епохи, ми ніколи не знайдемо таку суму ознак, яка була б одночасно і суттєвою і загальною для всього неоліту. Будь-яке визначення неоліту через окремі ознаки завжди залишиться дискретним, таким, що буде відповідати, в найкращому випадку, лише характеристиці окремого регіону, та ще й на окремому етапі його вивчення.

Дискретність дефініцій неоліту вже давно стала диктувати необхідність створення регіональних систем термінології. У 1996 році в колективній монографії «Неолит Северной Евразии» С.В. Ошибкіна була змушена надати визначення «лісового неоліту». Вона написала: «Лісовим неолітом... прийнято називати культури мисливців та збирачів, які мешкали у лісовій зоні Євразії, з характерними привласнювальними формами економіки, знайомими з гончарним виробництвом» (Неолит ..., 1996, с.6). У цьому визначенні, фактично, кераміка є єдиною ознакою неоліту. Це дивно не тільки через вказані вище причини, але ще й тому, що абзацом нижче пишеться про докерамічний неоліт.

Остання потужна спроба визначити неоліт і неолітизацію через окрему ознаку відбулася у 2005 році. За Л.Л. Залізником ознакою початку неолітизації є поширення у крем'яному інвентарі «правильних трапецій на перетинах відтискних пластин» (Залізник 2005, с.154). Відзначимо, що відразу ж і ця ознака неоліту викликала багато питань. Залишимо за дужками сам зміст поняття «правильна трапеція». За поясненням самого автора концепції, такими є трапеції, виготовлені на перетинах відтискних пластин. Дійсно, поява таких виробів характеризує неоліт басейні Південного Бугу і Дністра. Але як критерій неоліту проголошений принцип діє лише у регіональному зрізі. А як бути з «неправильними» трапеціями правобережного Полісся, де відтискна техніка до самого кінця неоліту так і не стала використовуватись для виробництва трапецій? А як же ранньонеолітичні культури, які взагалі не мають трапецій? І перелік таких культур досить великий: елшанська (ранній етап),

ракущечноярска (ранній етап), донецька (ранній етап), сурська (керамічний етап кукрекської культури). Як бачимо, неоліт не можна пов'язати з якимось типом трапедій.

Враховуючи викладене, для вирішення питання про зміст поняття «неоліт» ми повинні відмовитися від будь-яких спроб розкривати поняття як суму ознак. Це шлях у нікуди. Такий підхід можливий (з обмовками: не завжди, не усюди) лише на вузькому регіональному рівні. Але вже для таких географічних зон як «Україна», «(лісо)степова зона Східної Європи», «межиріччя Дону та Дніпра» (або будь-яких інших великих водних артерій) такий підхід є тупиковим.

Ми не можемо використовувати критерій наявності відтворювального господарства, адже для окремих ранньокерамічних культур факти наявності скотарства і землеробства відсутні (наприклад, донецька культура сходу України; окремі комплекси гребениківської культури). Не є універсальним критерій наявності кераміки: у Східній Європі відомі докерамічні комплекси з ознаками наявності відтворювального господарства. Це Заньківці, Сороки I і 2 (БДК), Таш-Аїр I (8-6 шари, таш-аїрська культура), Матвіїв курган I і II, Роздорська II (матвієвокурганська культура). Неможливо використовувати принцип наявності або відсутності відтискної техніки розщеплення, адже існували індустрії, де відтискна техніка була відсутня (Чапаївка, рання фаза розвитку азово-дніпровської культури). Тим більше не можуть стати критерієм неоліту наявність чи відсутність окремих типів геометричних або негеометричних мікролітів, адже типологічна розмаїтість вказаних виробів є просто вражаючою. Також слід відзначити, що прийоми шліфування, свердління каменю також не є критеріями неоліту, адже шліфування в неоліті Східної Європи відомо далеко не у всіх культурах, а свердління існувало й у попередні епохи.

У той же час, слід відзначити, що коли ми оцінюємо той чи інший комплекс з метою його віднесення до неоліту, ми знаємо: поява відтворювального господарства, кераміки, шліфованих виробів можливі лише у рамках неоліту; наявність відтискної техніки показує високу вірогідність інтерпретації комплексу як неолітичного. Тобто, ми маємо набір емпіричних фактів, підтверджених археологічною практикою, які все ж дозволяють нам так чи інакше інтерпретувати отримані під час розкопок матеріали. Але наші висновки засновуються не на науковій теорії, а тільки на емпіричному

досвіді, який нам підказує, що неоліт насправді існує. Такий підхід не може бути визнаним науковим. Відповідно, «наука» про неоліт не позбудеться лапок до тих пір, доки поняття «неоліт» не буде розтлумачене не як сума ознак.

Описаний стан речей не може бути поставлений археологам у провину. Все описане притаманне стану науки в цілому, перш за все – у філософії. Ось, наприклад, підручник логіки Г.І. Челпанова: «Поняття в психології получаются из сравнений сходных представлений. Представления в свою очередь складываются из отдельных элементов. Составные элементы представления или понятия принято называть признаками. Признаки есть то, чем одно представление или понятие отличается от другого» (Челпанов, 2010).

Ще цікавіше викладено, що таке поняття у підручнику логіки О.Д. Гетьманової: «Свойства отдельных предметов или явлений люди отражают с помощью форм эмпирического познания – ощущений, восприятий, представлений. В понятии же отражаются существенные признаки предметов. Что является признаком?»

Признаки – это то, в чем предметы сходны друг с другом или отличны друг от друга

Понятие – это форма мышления, в которой отражаются существенные признаки одноэлементного класса или класса однородных предметов» (Гетманова, 1995).

Це – російська філософська думка. Але не думайте, що в нашій країні все гаразд. Я маю дуже коротку, але дуже показову цитату, яка досить красномовно характеризує вітчизняний стан логіки: «Поняття — форма мислення, яка відображає загальні історичні зв'язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їх визначеннях» (Причепій та ін. 2007). Як бачимо, все те саме – поняття розкриваються через ознаки.

Археологи навчалися у вищих навчальних закладах саме за такими підручниками логіки, які, на мій погляд, не мають жодного відношення до реальності, оспівують емпіричний досвід і штовхають нас по тій дорозі пізнання світу, яка призводить до повної профанації будь-якої науки, а не тільки археології, яка, завдяки подібним стратегіям пізнання, перетворюється, за влучним висловом Л.Л. Залізняка, у «науку з обмеженою відповідальністю». Так що ми хочемо? Сучасна філософська думка штовхає нас на шлях спотвореного сприйняття світу і всіх без винятку понять. Це біда всіх наук, тому й не дивно, що археологи не мають чіткого розуміння поняття

«неоліт». Йому просто немає звідкіля взятися, сучасний стан філософії і логіки навіть не припускає такої можливості.

Можливо, хтось заперечить, що жодне поняття в будь-якій науці теж не має чіткого визначення. Це не так, а ось і приклад: матерія — «...философская категория для обозначения объективной реальности, которая дана человеку в ощущениях его, которая копируется, фотографируется, отображается нашими ощущениями, существуя независимо от них» (Ленин, с.131). Можливо, процитований автор є зараз не дуже популярним, але важко не погодитись, що його методика визначення поняття «матерія» не має ніяких точок дотику з методикою визначення поняття «неоліт». Інакше ми б прочитали, що матерія є субстанцією твердою, кислою, зеленою і ще Бог знає якою.

У цьому плані методологія науки в цілому, так само як і методологія археології, знаходиться на рівні XVII століття. Саме тоді з'явилася робота Г.В. Лейбніца «Предисловие к изданию сочинения Мариа Низолия «Об истинных принципах и истинном методе философствования против псевдофилософов»» (Лейбниц, 1984, с.54-96). Ось як оцінює одну з ідей Лейбніца, викладену у вказаній роботі, Г.Г. Майоров: «Его собственная позиция совершенно ясна: универсалии — это дистрибутивные целые и они распространяются на все предметы данной совокупности, не будучи исключительной собственностью ни одного из них. Ведь если бы общее сводилось к собирательному, было бы невозможно никакое дедуктивное доказательство и все знание сводилось бы к индуктивному. Но что бы это означало? В общем случае индукция всегда неполна и ее выводы не имеют силы необходимости, они могут создавать лишь большую или меньшую уверенность в том, что и впредь всегда будет так, как было, т. е. могут обладать только «моральной достоверностью»; этого недостаточно для теоретических, аподиктических наук. Кроме того, сам принцип индукции и «моральная достоверность» не могут быть выведены индуктивно. Они дедуктивно следуют из более общих принципов, имеющих аксиоматический характер» (Майоров, 1984, с.13).

У XVII столітті розуміли, що ніяка «моральна достовірність», тобто емпірика, не може замінити загальних принципів. Однак, зараз все те, що говорив Лейбніц, залишається екзотичною

точкою зору, яка не може бути панівною, хоча б тому, що мало кому відома. Майбутні археологи складають кандидатські іспити з філософії, ніколи не замислюючись про те, що філософія має хоч якесь відношення до археологічної науки. Археологічна термінологія перестала бути змістовною і науково обґрунтованою. Піднята більш ніж триста років тому проблема залишається нікому не потрібною, зайвою.

Наукова добросовісність диктує обов'язок запропонувати своє визначення поняття «неоліт». У той же час, зрозуміло, що будь-яка спроба зробити цей божевільний вчинок є звичайним самогубством. Але археолог не повинен відповідати за те, що світ є недосконалим, а також за те, що філософські концепції ще з XVII століття не відповідають практиці сучасної археологічної науки. Я зважусь на висунування власної гіпотези тільки тому, що вважаю, що її обговорення стане приводом для пошуку цікавих і актуальних проблем.

На мій погляд, визначення поняття «неоліт» повинно мати властивість аксіоматичного і бути узагальнюючим. За моїм переконанням, неоліт слід визначати не як суму ознак, а як процес, зміст якого можна висвітлити методами археології і який має відповідати критерію загальності для всіх регіонів планети. Може здатися, що це є справа далекого майбутнього, виконання якої потребує нових методик, які в наш час ще невідомі. Але це не так. В реальності, критерії неоліту знайдені вже багато років тому, але, як часто буває, першовідкривачі таких критеріїв самі не оцінили значення своїх спостережень. В Україні першим знайшов археологічні критерії неоліту Д.Я. Телегін. Він уперше наголосив, що в неоліті існують утворення, які за змістом є набагато більшими, ніж археологічна культура. Спочатку він написав про це у своїй монографії «Дніпро-донецька культура» (Телегін, 1968), потім пішов далі, визначивши, що дніпро-донецька культура насправді є утворенням, яке складається з кількох культур, об'єднаних наявністю спільних елементів (Телегін, Титова, 1998). Пізніше такі утворення стали виокремлюватися і для інших явищ неоліту України. В Україні окремі науковці зараз розрізняють кілька так званих культурно-історичних областей (КІО). Зараз на території України відомі дніпро-донецька, маріупольська, гребениківська, нижньоволзька КІО. В.Н. Станко не встиг здати до друку свою останню роботу, в якій він хотів обґрунтувати наявність кукрекської КІО.

Усі без винятку КІО неоліту, відомі зараз на території України, утворювалися групами населення, які були носіями різних за генезою кам'яних індустрій, займали різні ландшафтні ніші, практикували різні моделі ведення господарства. У процесі контактів між носіями окремих кам'яних індустрій з'являлися спільні елементи матеріальної культури.

У випадку з дніпро-донецькою КІО такими спільними елементами спочатку були: застосування мікрорезцевої техніки для виготовлення предметів мисливського озброєння, поховальний обряд, елементи орнаментациі кераміки, потім – гостродонна форма посуду, гребінчасто-накольчаста орнаментациа і використання трави при виготовленні керамічного тіста. У процесі розвитку дніпро-донецької КІО окремі її складові могли зникати або змінюватися іншими, певний час територія КІО зростала через входження до неї нових груп населення.

Маріупольська КІО маркується такими елементами як поховальний обряд, особлива манера нанесення гребінцевої орнаментациі, наявність зрізаних всередину вінець, наявність «комірцевої кераміки».

Формування нижньоволзької, гребениківської і кукрекської КІО були наслідком розселення носіїв певних кам'яних індустрій і їх взаємодії з місцевим населенням. Несприятливі умови розвитку цих КІО призвели до їх зникнення наприкінці раннього неоліту. Доля нижньоволзької КІО нам невідома, кукрекська і гребениківська КІО стали складовими елементами дніпро-донецької КІО.

Сучасні спостереження дозволяють стверджувати, що жодне культурне явище неоліту не може бути інтерпретованим як суто регіональне, не пов'язане з певною КІО, тобто з певним інформаційним простором, в межах якого відбувалося розповсюдження інноваційних технологій.

Таким чином, наявний рівень знань свідчить, що неолітом слід називати епоху створення інформаційних систем у вигляді культурно-історичних областей (КІО), до складу яких входять різні за походженням групи населення і на території яких простежуються спільні елементи матеріальної культури.

КІО неоліту складається з різних археологічних культур, які зберігають свої унікальні характеристики, свою винятковість, неповторність. Але, в той же час, певні риси матеріальної культури, які існують у межах КІО,

стають спільними культурними рисами всіх або більшості культур області. Створюється інформаційна безперервність в межах КІО, наявність якої призводить до швидкого поширення інновацій в матеріальній і, можливо, духовній культурі. Археологічні культури, починаючи з неолітичної епохи, існують тільки як складові частини КІО.

Іншої картини неоліту просто не можна уявити. Усі без винятку інноваційні процеси, засвоєння населенням цілих континентів нових способів ведення господарства стали можливими тільки як наслідок спілкування людей, створення інформаційної системи, в межах якої тільки і міг відбуватися процес неолітизації. Яким би розвинутих не було скотарство, землеробство, виробництво кераміки на території «Х», на територію «У» ці явища могли б потрапити тільки завдяки спілкуванню населення цих територій. Форми такого спілкування могли бути найрізноманітнішими – вони могли виникати у процесі міграцій, у процесі відносин обміну, навіть у процесі збройних конфліктів. Форми спілкування могли не мати особливого значення. Важливим було те, що вони просто існували. Слід також згадати, що поява в Європі свійських кіз і овець могла відбутися тільки за наявності розгалуженої інформаційної структури, яка поєднувала Близький Схід і території Центральної і Східної Європи, адже на європейських теренах дикі попередники зазначених свійських тварин просто відсутні.

У той же час, як на мене, не можна перебільшувати значення відтворювального господарства. Виникнувши на початку голоцену на території Близького Сходу, воно могло розповсюджуватись тільки за наявності інформаційних систем, які існували у вигляді КІО. Але слід розуміти, що зміст інформаційних потоків не обмежувався тільки знаннями, вміннями та навичками вести нові форми господарства. Розповсюджувалися й інші інновації, у тому числі, як уже зазначалося, нові технології обробки каменю, керамічного виробництва, нові методи ведення традиційного мисливського господарства, рибальства, елементи духовної культури. Як правило, ми не могли б знайти жодної групи неолітичного населення, яке б засвоїло всі перелічені риси в повному обсязі. Відповідно, ми не маємо достатніх підстав, щоб визначити, наприклад, неолітичною буго-дністровську культуру, носії якої практикували землеробство і скотарство, але залишити „мезолітичною” споріднену

гребениківську культуру, носії якої залишалися мисливцями? Між тим, обидві культури характеризуються використанням інноваційної технології обробки кременю, а саме – методом отримання пластинчастих заготовок за допомогою відтискних технологій, пов'язаних із використанням двоплощинних біпоздовжніх сплосчених нуклеусів; обидві культури мають практично тотожній склад геометричних комплексів. Цей факт свідчить про те, що ці групи населення входили до однієї й тієї ж інформаційної системи, але скористалися новими знаннями в різному обсязі, засвоюючи тільки ті інновації, які відповідали їх нагальним потребам, які, в свою чергу, могли бути обумовленими природними факторами. Невже носії гребениківської культури, опанувавши бессарабський степ, ставши спеціалізованими мисливцями на тура, з такою ж готовністю, як їх лісостепові сусіди, носії буго-дністровської культури, сприйняли б непотрібні їм навички ризикованого і вкрай неефективного в умовах сухого степу землеробства? Звичайно, що носії гребениківської традиції не зробили такого нелогічного кроку. Але ж це не означає, що вони існували за межами того самого інформаційного потоку, який приніс відтворювальне господарство їхнім сусідам. Гребениківці засвоїли інші інновації – спочатку відтискну техніку, а потім і виробництво кераміки! То на якій підставі ми мусимо відмовляти їм у праві називатися носіями неолітичних традицій, якщо їх розвиток ілюструє той самий процес, що й розвиток буго-дністровського населення?

Через викладені причини ми схильні називати процесом неолітизації процес створення інформаційних систем, функціонування яких сприяло розповсюдженню і засвоєнню інновацій у континентальному масштабі. Дискретні інформаційні простори ми називаємо КІО, а процес їх створення і є історичним змістом неоліту.

Можливе заперечення, що КІО відомі і для донеолітичних епох. Однак у мезоліті такі КІО створювалися населенням, яке об'єднувала спільність походження; такі КІО, як правило, не виходили за межі певних ландшафтних зон. Прикладом такої мезолітичної КІО є область Дювензе, населення якої опанувало зандрові зони Центральної і Східної Європи. Вже цей факт вказує на природу КІО донеолітичного часу: вони утворюються або в результаті розселення носіїв певної кам'яної індустрії, або пов'язані, внаслідок спеціалізації мисливського

господарства, з певним типом ландшафту. Іншими словами, процес утворення КІО попередніх епох не є результатом розвитку інформаційних систем; навпаки, окремі індустрії таких КІО розвиваються у різних напрямках, набуваючи з часом велику кількість відмінностей. КІО неоліту, на відміну від КІО попередніх епох, динамічно розвиваються, створюють інформаційні системи, які поєднують населення віддалених регіонів, розташованих у різних ландшафтних зонах; активно сприймають інновації, в тому числі й різні форми відтворювального господарства, інновації в обробці каменю, в тому числі й технологію виготовлення крем'яних знарядь праці, а з певного часу – і керамічного виробництва.

Подібна картина вимальовується з самого початку розвитку неолітичних культур. Прикладом такої ранньої неолітичної КІО є докерамічний неоліт А (PPNA) Близького Сходу. Під докерамічним неолітом А зараз розуміють КІО, межі якої охоплюють територію пустелі Сінай, Леванту, північ Месопотамської рівнини і гірські схили Загросу й Тавру. У межах КІО докерамічного неоліту А (за О. Бар-Йосефом) виділяються культурні явища, які отримали назви Хім'єн, Султан'єн, Асвад'єн, Мурейбіт'єн і Немрік'єн (En Early ..., 1997). Ці явища не зовсім відповідають терміну «археологічна культура», який застосовувався в радянській історіографії і використовується й зараз на пострадянському просторі. Перелічені явища різняться досить сильно, перш за все за складом виробів із кременю, але деякі з них можна було б назвати лише варіантами культур.

Зупинимось більш докладно на описі першої в світі КІО неоліту.

Хім'єн і Султан'єн є, як здається, назвами етапів розвитку однієї археологічної культури, яка виникла на основі натуфу і хариф'єну та існувала на теренах Леванту у проміжок часу 10300-9200BP. Етап Хім'єн (стоянки Єль-Хіам, Салібія, Хатула) ілюструє ранню фазу розвитку цієї культури, має дуже багато натуфійських рис. Техніка розщеплення заснована на розщепленні 1-2-3-площинних нуклеусів для коротких пластин і відщепів. Застосування відтискної техніки невідоме. Серед визначальних знарядь – сегменти з крутою ретушшю. Як виняток, зустрічаються сегменти з хелванською ретушшю. Переважають кінцеві типи скребків, традиційно багато різців, у тому числі бічних і двограних. Багато пластин з ретушшю, у тому числі і вкладнів серпів. Великими серіями представлені

перфоратори. Значною відмінністю від натуфа є присутність вістер типу Салібія (трикутні з ретушованою основою), Ель-Хіам (трикутні з виїмками по краям), Йордан Валлей (трикутні з виділеним черешком).

На фазі Султан'ен (Тер-ес-Султан, Ієрихон, Нетів Хагдад, Дхра, Гільгаль та інші) крем'яна індустрія стає значно багатшою. З'являються так звані Netiv-Hugdud і Gilgal truncations, які виготовлялися як побічний продукт виробництва вістер Ель-Хіам (за зовнішнім виглядом нагадують трапеції зі «струганими» спинками). З'являються двосторонні сокири, які підправлялися траншеподібними сколами, з'являються ножі-серпи типу Бейт-Тамір (з обушком, який оформлювався зустрічною ретушшю). Серед вістер збільшується кількість черешкових.

На відміну від Хім'єну і Султан'єну, крем'яна індустрія поселення Тель Асвад (Сірія, від нього – Асвад'єн) побудована на використанні човноподібних біполярних нуклеусів, з яких отримувалися верболисті пластини. З цих пластин виготовлялися черешкові вістря типу Хелван (черешкові трикутні з парними виїмками). Як здається, асвад'єн став основою для формування надалі докерамічного неоліту Б.

Індустрія фази III Мурейбіту (долина Євфрату) подібна до індустрії Тель Асваду, характеризується також наявністю човноподібних нуклеусів для виробництва видовжених пластин. Але тут вироблялися традиційні для Султан'єну вістря типу Ель-Хіам, у невеликій кількості присутні сегменти.

Немрік'єн (Немрік 9, Кермез Дере) відомий на території Північного Іраку. Це єдина індустрія в колі пам'яток докерамічного неоліту А, де використовувалась відтискна техніка. Пластинки знімалися з підконічних нуклеусів, площадки яких ретельно підправлялися. Серед мисливського озброєння – косотронковані пластинки, вістря Ель-Хіам, вістря типу Немрік (ромбоїди).

Населення області докерамічного неоліту А опанувало різні типи ландшафтів: пустелю, морське узбережжя, гірську місцевість, рівнини Месопотамії, передгір'я Загросу.

Як бачимо, докерамічний неоліт А був дуже неоднорідним, складався, як мінімум, з 5 різних археологічних культур, які експлуатували різні типи ландшафтів у різних кутках Близького Сходу. Слід, правда, відзначити, що Хім'єн і Султан'єн, з одного боку, і Асвад'єн і Мурейбіт'єн, з другого, є, на мій погляд,

спорідненими індустріями, які варто було б об'єднати. Однак навіть якщо КЮ складалася не з 5, а лише з 3 зон із різними індустріями – це, мабуть, уже несуттєво. КЮ була сформована, її існування зараз ніким не спростовується.

Спільними для всіх культур докерамічного неоліту А були у кременеобробці – використання вістер з парними виїмками (типи Ель-Хіам, Хелван), а у житлобудівництві – спорудження круглих або овальних споруд, сама наявність яких свідчить про осілість частини населення. Може здатися, що причиною появи такої КЮ стало розповсюдження відтворювального господарства, але це не так. Пам'ятки докерамічного неоліту А демонструють як випадки наявності початкової доместикації тварин, так і її цілковитої відсутності; те саме можна сказати і про рослинництво. Взагалі, відтворювальне господарство ніколи не відіграло провідної ролі в культурах докерамічного неоліту А. Цей факт змушує нас визнати – утворення КЮ мало інші причини, які знаходяться не у сфері інноваційних процесів в економіці. Чітко вказати такі причини досить важко. Не виключено, що населення просто стало спроможним утворити велику інформаційну систему внаслідок значних змін у психіці окремих людей, у соціальній поведінці колективів, що було неможливим у попередні епохи, коли міжкультурні контакти простежуються як виняткові випадки, до того ж, не доведені археологічними фактами.

Наприклад, О.О.Сорокін (2002), досліджуючи мезоліт Жиздринського Полісся, дійшов висновку, що міжкультурних контактів між носіями різних культур, які одночасно заселяли Волго-Окське межиріччя, просто не існувало. Різні групи населення, знайшовши собі ніші на одній і тій же території, просто не помічали одна одну. Здається, що тільки прогрес у людській психіці міг дати поштовх для зміни ситуації. Справа в тому, що люди, які за своїм походженням і матеріальною культурою були зовсім різними і розмовляли, не виключено, різними мовами, стали спроможними до спілкування. У цьому й причина утворення мозаїчних КЮ. Не виключено, що поява відтворювального господарства лише співпала за часом із цим процесом, що й обумовило його швидке розповсюдження спочатку на Близькому Сході, а потім і на території Європи.

Можна заперечувати, що палеопсихологія не досліджується археологічними методами, а мої посилення на зміни психіки як головну рушійну

силу неолітизації – бездоказові. Це не так. Особливості психіки дійсно не можуть стати предметом дослідження археолога, але передумови для трансформації людської психіки на початку неоліту нам відомі, причому, саме завдяки археології.

Уже на початку докерамічного неоліту утворюються стаціонарні поселення, кількість мешканців яких дорівнювала близько 3 тисяч осіб. Прикладом такого поселення є Ієрихон в Ізраїлі, де шари докерамічного неоліту А датуються часом пребореалу. Утворення такого роду поселень не могло не призвести до корінного зламу традиційної психіки епіпалеолітичної людини. Для порівняння – соціологічний горизонт австралійського аборигена не міг перевищувати 1-2 тис. людей. Тобто, австралійці ще у минулому столітті могли за все життя поспілкуватися з такою кількістю людей, що не перевищувало населення докерамічного Ієрихону. Можливо, в Палестині IX тис. до н.е. вперше в історії людства виникла ситуація, коли сусіди могли не знати один одного на ім'я. Така ситуація не могла не призвести до зламу традиційного світогляду, не могла не призвести до створення нових систем відношень між людьми, нової етики, нового погляду на проблему місця людини в колективі і у всесвіті. Мені здається, що в такій ситуації повинні були проходити одночасно два магістральні процеси:

1. Відокремлення окремої особи від колективу територіально-виробничої групи, руйнування «колективного Я».

2. Розвиток особистості окремої людини, розвиток комунікативних систем, заснованих на спілкуванні особистостей, а не колективів, коли приналежність до певного племені, роду, територіально-виробничої групи вже не мала особливого значення.

При цьому, ми повинні пам'ятати, що така революція у психіці людини стала наслідком не розвитку відтворювального господарства, а навпаки – результатом успіхів господарства привласнювального. Скотарство і землеробство стали розвиватися лише як наслідок укрупнення поселень, коли їх населення вже не могло задовольнити свої потреби лише за рахунок традиційних форм ведення привласнювального господарства. Навіть на Близькому Сході фермерське суспільство остаточно формується тільки на початку VII тис. до н.е. Таким чином, революція свідомості йшла попереду революції господарської, а складом і змістом «неолітичної

революції» було саме поєднання цих двох процесів.

Неолітична революція спричинила масове переселення величезних груп населення. Вектор такого переселення завжди був спрямований на північ, де існували ландшафти з невеликою щільністю населення. Сліди таких переселень простежуються і на території України, і в будь-якому регіоні Євразії. В Україні ми бачимо ще наприкінці плейстоцену просування на північ носіїв шанкобинської індустрії, протягом бореалу – початку атлантикуму – розселення носіїв кукрекської індустрії. Наприкінці VII і протягом VI тис. до н.е. ми спостерігаємо просування на північ населення, пов'язаного з гребениківською і матвієвокурганською індустріями. На північ просуваються носії культур маріупольського кола у другій половині VI тис. до н.е. Ці українські приклади лише відображують загальноєвразійську тенденцію. Ми спостерігаємо дивовижні міграції, спрямовані на захоплення вільних земель. Засоби, якими користуються переселенці, просто вражають. Група населення Близького Сходу, пов'язана з традиціями докерамічного неоліту Б, вирушає у морську подорож і досягає Кіпру. На іншому кінці так званого «Родючого Півмісяця» носії мазендаранської індустрії просуваються на північ уздовж східного узбережжя Каспійського моря, вони стануть засновниками джейтунської культури. Переселення супроводжувалося процесами, коли у сферу неолітизації потрапляло автохтонне населення, яке створювало нові центри розповсюдження чинників «неолітичної революції».

Процес переселення був обумовлений, як уже зазначалося, складною демографічною ситуацією в зоні «Родючого Півмісяця». Але мотиви переселення могли бути дуже різноманітними. Деякі групи пускалися в мандри для отримання можливості більш ефективного розвитку відтворювального господарства, хоча такі приклади й відносяться вже до енеолітичної епохи.

Прикладом такого переселення може бути процес формування середньостогівсько-хвалинської КЮ наприкінці VI тис. до н.е. Кам'яна індустрія цієї КЮ не пов'язана з жодною групою неолітичного населення України, Подоння, Північного Прикаспію. Тобто, ця КЮ могла утворитися лише як наслідок масштабної міграції. Всі групи населення, які склали цю КЮ, були пов'язані зі скотарством.

Зворотнім прикладом служить кукрекська КЮ, яка вже наприкінці IX тис. до н.е. займала простори Криму і степової смуги Північного Причорномор'я. Поява носіїв кукрекської індустрії не супроводжувалася розповсюдженням відтворювальних форм господарства. У жодному випадку на території Криму, де кукрекські пам'ятки з'являються вперше, ми не бачимо свідчень існування скотарства або землеробства. Враховуючи повну відсутність будь-яких реальних свідчень про можливість генези кукрекської індустрії на базі будь-якої автохтонної культури, слід визнати, що міграція в Україну кукрекського населення пов'язана саме з можливістю продовжити розвиток традиційних форм господарства. Згодом такі можливості вичерпалися і, як здається, вже на початку атлантикуму носії кукрекської індустрії повернулися до практики розвитку скотарського господарства, яке, безперечно, розвивалося носіями індустрій, подібних кукрекській (немрік'єн), ще з X тис. до н.е. у Північній Месопотамії.

Таким чином, поява перших паростків неоліту супроводжувалася створенням КЮ – інформаційної системи, яка існувала поза залежністю від ландшафтів і економічних чинників, яка об'єднувала різне за походженням і, можливо, мовою, населення, яке брало активну участь в обміні досягненнями у сфері матеріальної культури, – що може бути простежене методами археологічного дослідження. Потужним механізмом утворення КЮ були міграції, які здійснювалися населенням, знайомим з багатьма інноваційними виробничими технологіями і методами ведення господарства. При цьому, мета подібних міграцій не мала особливого значення, адже в ході освоєння нових територій мігранти могли практикувати будь-які зручні для них господарські моделі, оскільки були здатні практикувати будь-яку з відомих на той час стратегій господарства у межах певної КЮ.

Утворення КЮ добре фіксується археологічними методами, оскільки проявляється у розповсюдженні на певній території елементів матеріальної культури, які можуть бути досліджені під час розкопок. Це можуть бути крем'яні артефакти, архітектурні традиції, скульптурні зображення, поховальний обряд, а пізніше – кераміка.

Слід відзначити, що поняття КЮ в сучасній українській археологічній літературі має прямі й приховані синоніми. Прямим синонімом КЮ є

широко вживане в літературі поняття «етнокультурна спільнота». Наприклад, це поняття широко вживається Д.Я.Телегіним і О.М.Титовою. У спільній монографії (Телегін, Титова 1998, с.5-9), присвяченій дніпро-донецькому неоліту, дослідники чітко вказали, що для виділення етнокультурної спільноти враховувалося наявність спільних елементів матеріальної культури. На підставі аналізу кераміки вони з'ясували, що в межах етнокультурної спільноти індекс подібності кераміки становить від 40 до 67%. Тобто, КЮ і етнокультурна спільнота – синоніми абсолютні. Тим не менш, я б наполягав на застосуванні надалі тільки поняття КЮ, яке не несе в собі етнічного навантаження, тобто тих аспектів людської культури, наявність яких неможливо довести або спростувати методами археології.

Бувають синоніми КЮ приховані. Іноді КЮ називають просто культурами. Д.Я.Телегін спочатку писав не про дніпро-донецьку етнокультурну спільноту, а про дніпро-донецьку культуру (Телегін, 1968). Тут ми маємо яскравий приклад того, як некоректне поняття, виведене на ранніх етапах вивчення дніпро-донецького неоліту, було змінене на більш коректне (хоч і з етнічним навантаженням). А між тим, існують культурні явища, котрі й зараз мають статус археологічної культури, хоча мова повинна йти, без сумніву, про КЮ. Найкращим прикладом такого стану речей є необґрунтоване вживання поняття «культура лінійно-стрічкової кераміки». Взагалі, лінійно-стрічковий неоліт не є предметом розгляду в цій роботі, тому я не вдаватимусь до детального розгляду цієї теми. Відзначу тільки, що, на моє переконання, такої культури просто не існує. Пам'ятки з лінійно-стрічковою керамікою настільки різняться за складом крем'яних комплексів, що висновок може бути тільки один: існує КЮ лінійно-стрічкової кераміки, а не культура. Відзначимо, що тільки в межах України відомі щонайменше два типи крем'яних індустрій цієї КЮ. Лінійно-стрічкові комплекси Волині (Охріменко, 2001) й Київщини містять видовжені трапеції, які служили вкладнями серпів, а також високі трапеції. Найпоширеніший тип нуклеусу – одноплосинний торцевий для відтискних пластин. У степовій зоні все інакше. Крем'яний комплекс Майнової Балки (Ларина и др., 1999, с.10-21) дуже подібний до гребениківських старожитностей і нічим не нагадує північні комплекси з лінійно-стрічковою керамікою. Відразу ж спадає на думку, що лінійно-стрічкова

кераміка є лише спільним елементом матеріальної культури, який дозволяє об'єднати кілька різних за походженням зон розповсюдження певних кам'яних індустрій у межах КЮ.

Таким чином, запропоноване визначення неоліту як епохи утворення інформаційних просторів-ойкумен у вигляді КЮ, на мій погляд, є і аксіоматичним, і одночасно загальним. З одного боку, археологічними методами простежено утворення КЮ з самого початку розвитку неоліту, з іншого боку – нам невідома жодна індустрія неоліту, яка була б ізольована від зовнішніх впливів і так чи інакше не була б пов'язана з якоюсь КЮ.

Можливо, запропоноване визначення не є досконалим, але воно в будь-якому випадку є кращим, ніж яке завгодно визначення, засноване на перерахунку ознак неоліту. Суттєвим недоліком запропонованого визначення може бути його надзвичайна глобальність, яка не дозволяє, наприклад, чітко визначити межу між неолітом і наступною епохою – енеолітом. Хоча й тут можливі заперечення: енеоліт визначається саме як епоха появи міді, тобто на підставі ознаки. У той же час, існують культури, які, почавши свій розвиток як неолітичні, наприкінці свого розвитку вже були знайомі з міддю. Це азово-дніпровська культура маріупольської КЮ, тубинська культура дніпро-донецької КЮ. Утім, поява міді не спричинила якісного прориву у господарстві носіїв вказаних культур, не внесла навіть у їхні культурні зв'язки змін, які б призвели до формування нового інформаційного простору. Не виключено, що з цієї причини варто було б переглянути й зміст поняття «енеоліт». Не виключено також, що від поняття «енеоліт» доведеться взагалі відмовитися, адже більшість енеолітичних культур є одночасні неолітичними. Така можливість тим більш є вірогідною, якщо врахувати, що у Центральній Європі вже й зараз неоліт і енеоліт розглядаються як одна й та сама епоха під назвою «неоліт».

Наслідки сприйняття запропонованого визначення неоліту є досить радикальні. Так, наприклад, ми в цьому випадку вже ніколи не зможемо називати мезолітичними кукрекську, мурзак-кобинську, гребениківську культури. Доведене в останній час їх співіснування з культурами, які визначаються як неолітичні (буго-дністровська, донецька, Таш-Аір) просто не дозволяє нам цього робити, якщо ми не хочемо сказати, що перелічені культури були ізолятами,

– що для просторів степової зони України й Гірського Криму було б просто неможливим.

Ще одним наслідком, можливо, головним, мусить стати сприйняття того факту, що відомі зараз у Східній Європі КЮ є лише тими інформаційними просторами, які існували у період, коли процес неолітизації був завершеним. У той же час, хоча б на рівні теорії, ми повинні припустити наявність такого періоду в історії розвитку неоліту в Україні, коли тільки окремі групи населення відповідали критеріям неоліту, не утворювали КЮ виключно на території України, входили до складу інших КЮ, ядро яких знаходилося значно південніше, на територіях Великого Середземномор'я, Близького і Середнього Сходу. Саме такі ідеї свого часу висловлював В.М. Даниленко (даниленко, 1969). Враховуючи викладене, ці ідеї повинні набути нового звучання, пошук зв'язку українського неоліту з початковим неолітом Близького й Середнього Сходу повинен стати одним із основних напрямків досліджень. Цей напрямок зараз перебуває у стані стагнації, майже не розвивається. А між тим, без ґрунтовних досліджень у цьому напрямку подальший розвиток української археології неоліту є просто неможливим. Загальновідомим є той факт, що більшість інновацій неоліту з'явилося саме на Близькому й Середньому Сході, в тому числі й відтворювальне господарство, і виробництво кераміки. Відповідно, без вивчення механізмів і закономірностей перенесення цих інновацій на територію Східної Європи неможливе розв'язання основних проблем розвитку неоліту України: співвідношення міграцій і автохтонного розвитку, успадкованих традицій та інновацій, розвитку монолітної традиції і синкретичних культур.

Ще одним із наслідків прийняття запропонованого визначення неоліту є абсолютна необхідність ревізії тієї картини культурного розмаїття, яку ми маємо зараз. Як здається, ця картина потребує значної уніфікації, яка мусить бути заснована на сприйнятті того факту, що неолітизація є передусім формуванням інформаційного поля. У зв'язку з цим абсолютно неприпустимо засновувати первинну класифікацію археологічного матеріалу, виділення археологічних культур, на підставі аналізу інновацій. Наприклад, абсолютно недоречно будь-які спроби побудувати первинну класифікацію матеріалів на основі аналізу поховального обряду, типу господарства,

традицій будівництва жител, традиції виготовлення кераміки. Усі ці риси можуть бути спільними для величезних регіонів.

Інноваційні традиції і визначення культурної приналежності пам'ятки. Широко відомими в літературі про неоліт є так звані «могильники маріупольського типу» (Телегін, 1991). Під цим терміном розуміють могильники VII-V тис. до н.е. з випростаними похованнями. Ознаки цих могильників у різні часи могли бути досить відмінними: відсутність поховального інвентарю, використання або невикористання вохри, наявність специфічних виробів із кістки, застосування обрядів сповивання та зв'язування небіжчиків. Такі могильники поширені майже на всьому півдні Східної Європи. Здавалося б, єдність поховального обряду дозволяє припускати думку про культурну єдність його носіїв. Але, як виявилось, маріупольський обряд властивий різним групам населення, які за походженням, культурною традицією і історичною долею не мають між собою нічого спільного. Так, маріупольські поховання першої половини VII тис. до н.е. належать курекському населенню та населенню, яке постало на кукрекській основі. Пізніші маріупольські поховання належать носіям культур дніпро-донецького і маріупольського кола, які постали на основі геометричних індустрій і не мали жодного відношення до кукрекської культури. Неабияким сюрпризом для археологів стало відкриття могильників маріупольського типу на території Молдови (Сакарівка, культура Криш; Дергачев, Ларина, 2003) і в Середній Азії (Тумек Кісенджик, кельтимінарська культура; Виноградов, 1981). Як ми бачимо, розповсюдження певного типу поховань виходить не тільки за межі окремої археологічної культури, але навіть за межі окремої КЮ, що дозволяє ставити питання про певні структури неоліту більші за обсягом, ніж КЮ.

Не буде помилкою сказати, що маріупольський поховальний обряд є транскультурним явищем, а відповідно – його наявність чи відсутність не може бути аргументом про генетичну спорідненість окремих груп неолітичного населення, а точніше – не може бути таким аргументом при відсутності інших доказів. Тим не менш, спроби пов'язати поховальний обряд з проблемами генези окремих культур робляться й зараз. Зовсім недавно таку спробу зробила Н.С. Котова (2010). Вирішуючи питання про походження азово-дніпровської культури, вона звернула увагу на поховання

ранньої донецької культури на стоянці Клішня III, яке відповідало всім критеріям «маріупольського» поховання. Наявність цього поховання стало основним аргументом на користь генетичного зв'язку двох культурних явищ. Я вже зазначав, що подібні «логічні» підстави дають змогу з тим же успіхом пов'язати генезу азово-дніпровської культури і з Кельтимінаром, і з Кришем. Аналіз же крем'яної індустрії двох культурних явищ показує наступне: на ранньому етапі донецької культури були відсутні трапеції, яких сила силенна в азово-дніпровських комплексах. Не буду вдаватися в деталі, але згадаю тільки, що метою розщеплення у донецьких комплексах було отримання мікропластин, які використовувалися як вкладні кістяних вістер. У азово-дніпровських комплексах мікропластини відсутні зовсім. Відсутня й техніка їх отримання, яка була пов'язана з використанням олівцеподібних нуклеусів. Як бачимо, навіть поверховий аналіз крем'яних комплексів доводить, що дві згадані культури не мали нічого спільного. Таким чином, використання опису поховального обряду, який з'явився в Україні на початку атлантикуму і став спільною рисою для багатьох груп населення, неможливе. У зворотному випадку це призводить до появи теорій генези степових неолітичних культур внаслідок міграцій з півночі, що не відповідає практиці вивчення векторів розповсюдження неолітичних культур, які просувалися навпаки – з півдня на північ. Саме до цього призвела методична помилка Н.С. Котової.

Не менше проблем виникає і при застосуванні критерію господарського типу при виділенні окремих археологічних культур. Як правило, цей принцип застосовується у замаскованій формі, але призводить до значних наслідків, найгірший із яких – множення археологічних культур, поява культур-фантомів.

Класичний приклад такої культури-фантому – буго-дністровська культура. Так склалося, що вивчення гребениківської і буго-дністровської культур відбувалося, фактично, паралельно. При цьому, зовнішній вигляд пам'яток двох «культур» настільки відрізнявся, що факт існування двох «культур» вважався беззаперечним. Подібність крем'яних виробів інтерпретувалася таким чином, що гребениківська індустрія виступала в ролі попередниці буго-дністровської, брала участь у її генезі. Пізніше з'ясувалося, що окремі буго-дністровські комплекси є старшими за віком, ніж комплекси гребениківської культури.

Стало зрозуміло, що різниця між гребениківськими і буго-дністровськими комплексами полягає тільки у наявності чи відсутності кераміки, наявності чи відсутності слідів відтворювальної економіки. Тобто, господарча спеціалізація певної групи носіїв гребениківської індустрії призвела до народження нової культури. Це стало зрозуміло остаточно після розкопок М.Т. Товкайла на Гарді (Товкайло, 2005), де була отримана гігантська колекція геометричних мікролітів, а також внаслідок досліджень Л.Л. Залізняка Добрянківського вузла пам'яток. У низці публікацій (Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, 2005; Залізняк та ін., 2005; Залізняк, 2006 та інші), присвяченій розкопкам у Добрянці, Л.Л. Залізняк фактично ототожнює гребениківську і буго-дністровську крем'яні індустрії, залишаючи ці поняття роздільними тільки як данину традиції. Фактично ж, зараз ми чітко розуміємо, що такий розділ є штучний, обумовлений тим, що попередні дослідники надавали інноваційним рисам буго-дністровського неоліту статус культуровизначальних.

Приклади таких помилок – численні. Одну з таких помилок зробив і я, коли писав про існування тубинської культури у басейні Сіверського Дінця. За моєю версією, тубинська культура походила від матвієвокурганської, але відрізнялася від неї відсутністю шліфованих знарядь та іншими дрібницями. Як виявилось у подальшому, наявність чи відсутність таких знарядь обумовлена лише господарською специфікою пам'яток, а тубинська культура не походить від матвієвокурганською, а є її абсолютним аналогом, що стало (Манько, 2006) остаточно зрозуміло після розкопок стоянки Туба 5 (розкопки С.А. Теліженка; Теліженко, Переверзев, 2006), де виявилися серійно представленими шліфовані знаряддя, відсутні у комплексі Туба 2, який став свого роду еталоном для виділення «нової» тубинської культури. Причини того, що відмінності в матеріалах двох стоянок, розташованих у межах видимості, настільки значні, цілком зрозумілі. Комплекс Туби 2 містив кістки як диких, так і домашніх тварин, значну серію керамічних виробів. Стоянка, цілком очевидно, була табором мисливців, які практикували домашнє тваринництво. Стоянка Туба 5 була табором рибалок, збирачів молюсків і мисливців на озерних птахів. Про це однозначно свідчать знахідки органічних решток з території стоянки. Відповідно, типологічні відмінності у складі

кам'яних знарядь тут обумовлені саме господарчою специфікою стоянок, а значить жодним чином не пов'язані з культурною специфікою. Як і у випадку з буго-дністровською культурою, до помилок призвело нерозуміння того факту, що інноваційні риси є показником неоліту як явища, а не чинником, який дозволив би відокремити одне культурне явище від іншого.

Такі самі помилки робилися й стосовно інших культур неоліту. Так, аксіоматичним вважається визнання факту існування сурської культури. В той же час, достатньо зрозуміло, що підставою для її виділення стала тільки така господарча особливість комплексів, як використання кераміки. Крем'яний же комплекс «сурської культури» є абсолютною копією кукрекського, що дозволяє нам судити про існування керамічного етапу розвитку кукрекської культури, а не про існування якогось окремого явища. Про абсолютно аналогічну ситуацію ми можемо говорити у випадках з яніславицькою і волинською культурами. Поява кераміки у яніславицьких комплексах миттєво призвела до появи в археологічній літературі нової культури.

Іноді ми навіть не замислюємося, чому існування деяких «культур» вважається аксіомою, а деякі подібні за змістом явища не стають новими «культурами». Давайте замислимось: якщо «сурська культура» є реальністю, а підставою для її виділення є поява керамічних виробів, то чому б нам одночасно не говорити про існування ще цілої низки культур? Наприклад, про лазарівську культуру, де кукрекський крем'яний комплекс супроводжується керамічним комплексом з буго-дністровськими рисами? Або чого б не виділити ходосівську культуру, де кукрекські вкладні знайдені поруч з гребінцевою керамікою? Відповідь очевидна: за останні роки археологи набули величезного емпіричного досвіду, який підказує, що такі культурні побудови є абсурдними. Але такий же абсурдний феномен, як «сурська культура», за традицією продовжує своє існування.

Мені здається, що одним із основних завдань науки про неоліт на найближчий час є перегляд реєстру численних «культур», «типів пам'яток», «варіантів» і подібного роду фантомів, якими стала такою багатою наша археологія. Теоретичною передумовою для такого перегляду повинно стати визнання того визначення неоліту, який був запропонований мною, тобто визнання неоліту процесом формування інформаційних просторів, у яких розповсюджуються інновації.

Можливо, моє визначення недосконале, але якщо ми станемо розуміти поняття «неоліт» однаково, ми будемо мати можливість хоча б скласти уніфіковану картину розвитку неоліту України і скласти реєстр культурних явищ неоліту за єдиними принципами.

Я відмічав ще дві інновації, інтерпретація яких не повинна впливати на культурні визначення. Це традиції будівництва жител і традиція керамічного виробництва. Щодо жител, то це питання торкається неоліту України дуже мало. Ми маємо досить обмежені уявлення про житлове будівництво у неоліті, тому для визначення культурної приналежності типи жител майже не використовуються. Винятком є культура лінійно-стрічкової кераміки, про статус якої я вже писав вище. Традиції будівництва жител використовуються для загальної характеристики цієї «культури». Але відсутність довгих жител в Українському Поліссі – досить красномовно свідчить про хибність подібного шляху. Так чи інакше, з'ясування ролі житла для визначення культурної традиції – справа майбутнього. А от аналіз інформативності традицій виготовлення кераміки вже давно став актуальним.

Феномен української археології неоліту полягає в тому, що саме аналіз кераміки став основним способом виділення археологічних культур. Такий підхід є звичайним не тільки для України, але й для Росії, Білорусі, Молдови, країн Центральної Європи. Дещо відрізняються підходи тих археологів, які займаються неолітом Близького й Середнього Сходу, які велике значення надають вивченню крем'яних комплексів. Тим не менш, і там панує думка, що аналіз кераміки цілком достатній для виділення того чи іншого культурного явища. У будь-якому випадку такі культури як ярмук'єн, халаф, убейд виділені саме за керамічними комплексами. Не буде перебільшенням сказати, що радянська (а відповідно – й українська) традиція стала приділяти особливу увагу керамічним комплексам значною мірою завдяки тому, що на російську мову були перекладені праці Г. Чайлда (1956) і Дж. Мелларта (1982), які надавали керамічним комплексам особливого значення.

Тим не менш, питання про ступінь інформативності кераміки є таким, що потребує перегляду. Ця потреба пов'язана передусім з тим, що при розгляді неолітичних культур штучно створюється ситуація, коли нові культурні утворення класифікуються за принципово іншими ознаками, ніж ті, за якими класифікувалися їх попередники. А між тим,

єдиним витоком класифікації культурних явищ палеоліту і мезоліту був аналіз кам'яних індустрій, які, як свідчить археологічна практика, не тільки мали неповторні типологічні характеристики, але й демонстрували стабільність цих традицій, які могли зберігатися протягом тисяч років. Відповідно, виглядає дуже дивною зміна критеріїв класифікації, які відносяться до різних джерел і не пов'язані одне з одним ніяким чином. Тим більш дивною є ситуація, коли нові критерії класифікації пов'язуються з джерельною базою, яка репрезентує інноваційні технології неоліту. Між тим, ми повинні хоча б припустити, що поява будь-яких інноваційних технологій далеко не завжди, а можливо – й ніколи, не призводить до автоматичного зникнення традиційної матеріальної культури, яку якраз і характеризують крем'яні комплекси. Перш ніж говорити про можливість використання кераміки для первинної класифікації археологічних комплексів, слід хоча б теоретично скласти можливі моделі розповсюдження такої інновації. А таких моделей може бути дуже багато. Наприклад:

1. Носії традиційної культури, виділеної за аналізом крем'яних комплексів, засвоюють інновацію з кількох джерел. Тобто, виникає ситуація, коли одна культура розпадається на декілька. Різновидом такої ситуації є така, коли одна з груп, яка належала до «первинної» культури не засвоює виробництво кераміки взагалі.

2. Кілька носіїв традиційних культур засвоюють інновацію з одного джерела. В такому разі все відбувається за іншим сценарієм: кілька культур просто зникають.

3. Одна чи кілька традиційних культур декілька разів змінюють свої традиції керамічного виробництва.

4. Ідеальна модель. Одній традиційній індустрії відповідає одна керамічна традиція.

Насправді таких моделей набагато більше, цілком реальними є синтетичні моделі, коли протягом розвитку культури її носії змінюють моделі або характеризуються використанням більш ніж однієї моделі. Наприклад, 1 і 3 моделі теоретично можуть практикуватися одночасно.

Всі вказані моделі є теоретичними, але якщо ми спробуємо зробити кореляцію цих моделей з реальними археологічними фактами, то ми відразу ж знайдемо випадки, коли майже кожній моделі відповідає конкретний археологічний матеріал. Я пишу «майже» з тієї причини, що в

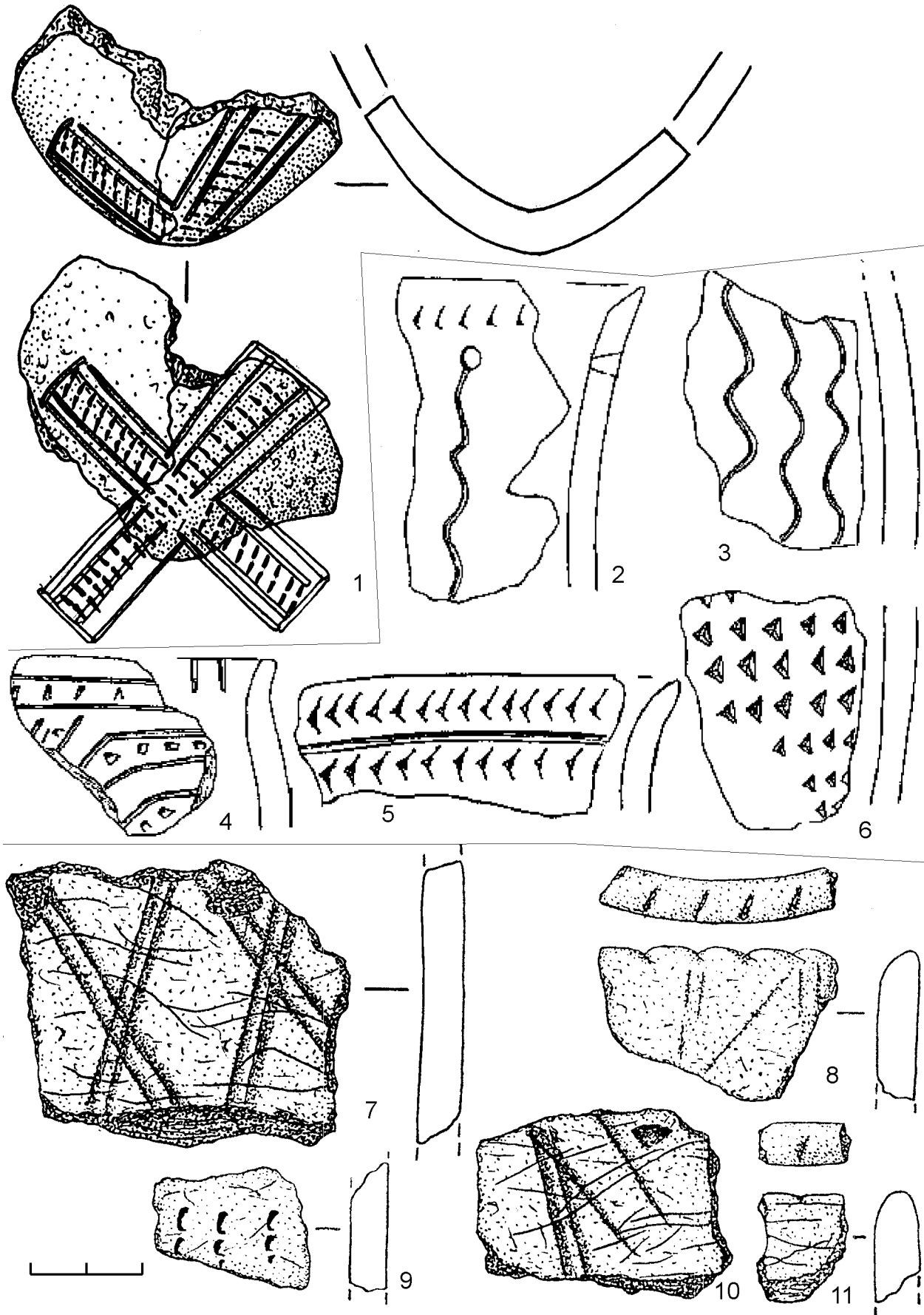

Рис.1. Перша модель засвоєння виробництва кераміки. Кераміка курецьких комплексів. 1. Клішня ІІІ (донецька культура). 2-6. Сурська кераміка стоянки Ігринь-городок (за Н.С.Котовою). 7-11. Кераміка з буго-дністровськими рисами комплексу Лазарівка (за Л.Л.Залізняком).

неоліті України неможливо знайти будь-яких фактів для ілюстрування четвертої, ідеальної, моделі. Тобто, не знаходить підтвердження саме та модель, наявність якої дозволила б нам з чистою совістю прийняти культурну класифікацію неоліту за аналізом кераміки. Це не означає, що така модель є неможливою в принципі. Просто на території України такі явища не зафіксовані. А от прикладів існування інших моделей – скільки завгодно.

Приклад першої моделі – засвоєння виробництва кераміки носіями кукрекської культури (рис.1). Я вже згадував, що кукрекським комплексам може відповідати кераміка сурського типу, буго-дністровська кераміка, гребінцева кераміка. Але цим справа не обмежується. У ранньому донецькому комплексі Клішня III (Манько, 2006) знайдена кераміка, яка пов'язана з маріупольськими традиціями. Крім того, одночасні комплекси Молдови й Волині взагалі є безкерамічними.

Приклад другої моделі може бути наданий на матеріалах донецької і матвієвокурганської культур (рис.2). Кераміка розвинутих фаз донецької культури (комплекси Зелена Горниця I, V, VI; Манько, 2006) знаходять абсолютні аналоги у комплексах тубинського вузла пам'яток, які характеризують керамічну фазу розвитку матвієвокурганської культури.

Приклади третьої моделі – численні і добре відомі, але досі ніхто не звертав на них увагу. Саме тому я опишу всі відомі мені приклади такого роду.

У розвитку донецької культури зафіксовано використання кераміки з маріупольськими традиціями (ранній етап, Клішня III) і лінійно-накольчастої кераміки на пізніх фазах її розвитку (комплекси Зелена Горниця I, V, VI).

У розвитку матвієвокурганської культури (рис.3) зафіксований докерамічний етап (Матвіїв курган I і II, Туба V; Крыжевская, 1992)), етап використання кераміки з ракушечнойрськими традиціями (Старобільськ; Гурін, Манько, 1993), етап з переважанням гребінцево-накольчастої кераміки з домішками трави (Туба II), етап з переважанням лінійно-накольчастої кераміки (Туба I) (Манько, 2006). Всі згадані види кераміки різні за походженням, їх зміна справляє враження, що всі види кераміки мали різне походження.

Азово-дніпровська культура. Кераміка ранньої фази – гребінцева з домішками органіки, пізньої фази – накольчаста з домішками піску.

Культура Таш-Аір (Крайнов, 1960). Рання керамічна пам'ятка Кая-Араси характеризується наявністю кераміки сурського типу. Матеріали пам'ятки Таш-Аір I демонструють наявність двох типів кераміки, жодна з яких не є сурською. Це кераміка з лінійним і гребінцевим орнаментами.

Гребениківська культура (розглядається у комплексі з так званою буго-дністровською культурою. Ми розглянемо її комплекси за регіональним принципом.

Гребениківські пам'ятки на межі лісостепу і степу традиційно називають бузьким варіантом буго-дністровської культури. В.М. Даниленко (1969) виділяв 6 етапів розвитку цього варіанту культури, коли склад керамічного комплексу кардинально змінювався. Після того періодизація неодноразово переглядалася. Так, Р. Трінгем (Tringham, 1971) запропонувала 3-фазову періодизацію, а Н.С. Котова (2002) – навіть 2-фазову. Але суть від цього не змінюється. Не треба бути великим фахівцем, щоб помітити, що рання кераміка скибинецького типу не має жодного відношення до пізньої савранської кераміки, відрізняється від неї і за формою, і за способом орнаменталізації, тобто вони мають різне походження. Не викликає сумнівів також і те, що поява кришської кераміки в буго-дністровських комплексах також є результатом засвоєння зовсім інших інноваційних традицій.

Комплекси буго-дністровської культури Молдови (дністровський варіант; Маркевич, 1974) також демонструють факти зміни керамічних комплексів. Достатньо того факту, що плоскодонна кераміка (аналог кераміки печерської фази за В.М. Даниленком) із шару Іб поселення Сороки I поступається місцем круглодонній кераміці з самчинськими традиціями. Заслужує уваги також той факт, що скибинецька кераміка на Дністрі взагалі невідома.

Окремий тип зміни керамічних традицій зафіксований на добрянківському вузлі пам'яток. Тут часу кінця VII тис. до н.е. відповідає кераміка печерського типу, на початку VI тис. до н.е. з'являється гребінцева кераміка, яка є абсолютним аналогом ранньої дніпро-донецької.

Дуже цікавим є розвиток керамічних традицій власне гребениківської культури (тобто, гребениківської у вузькому значенні цього слова). Більшість гребениківських комплексів є докерамічними або безкерамічними. Тим не менш, кераміка самчинського типу відома з матеріалів стоянки Гіржево (Станко, 1967).

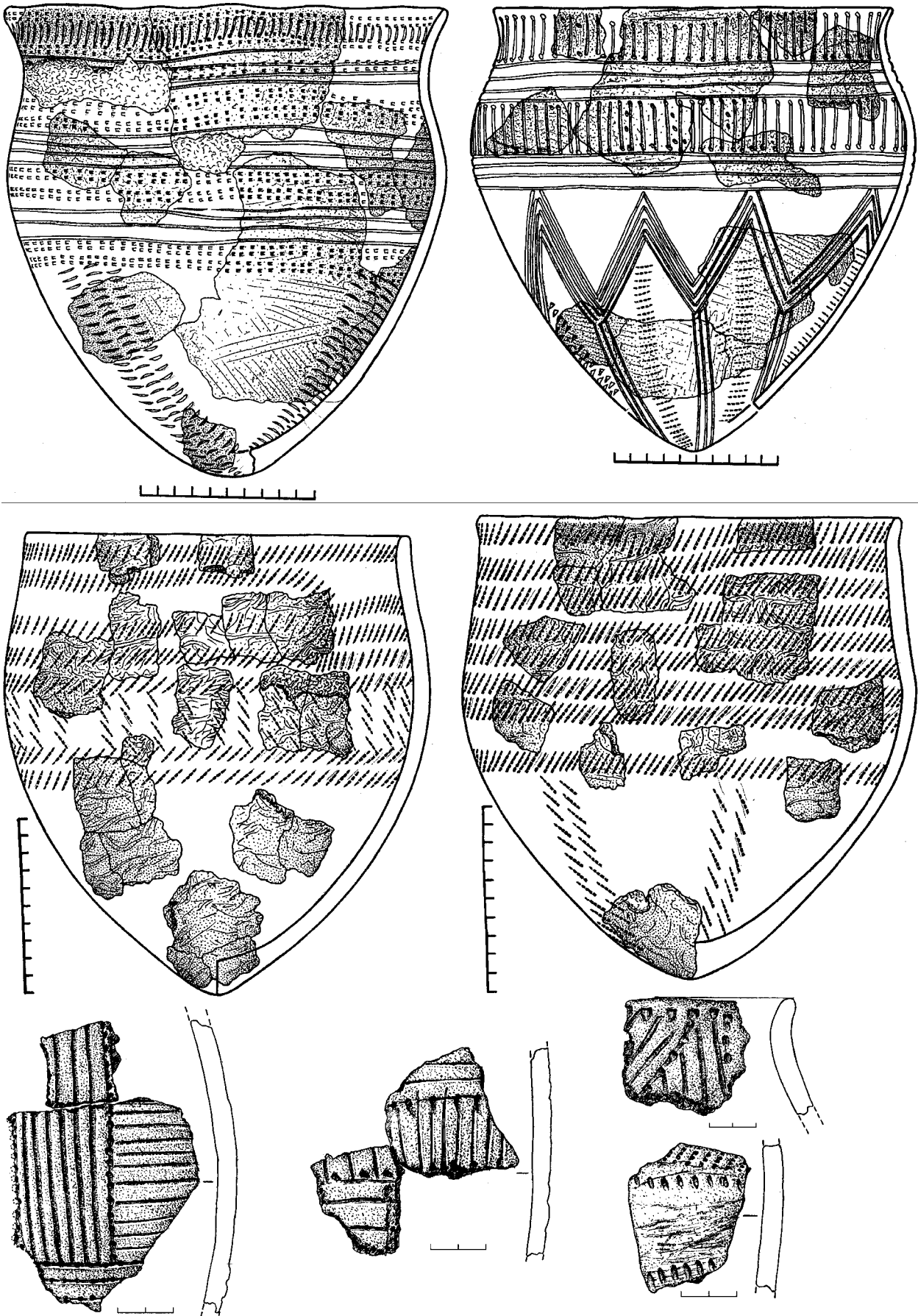

Рис.2. Друга модель засвоєння виробництва кераміки. Кераміка донецької і матвієвокурганської культури. 1. Зелена Горниця VI (донецька культура). 2. Зелена Горниця V (донецька культура). 3-8. Туба II (матвієвокурганська культура).

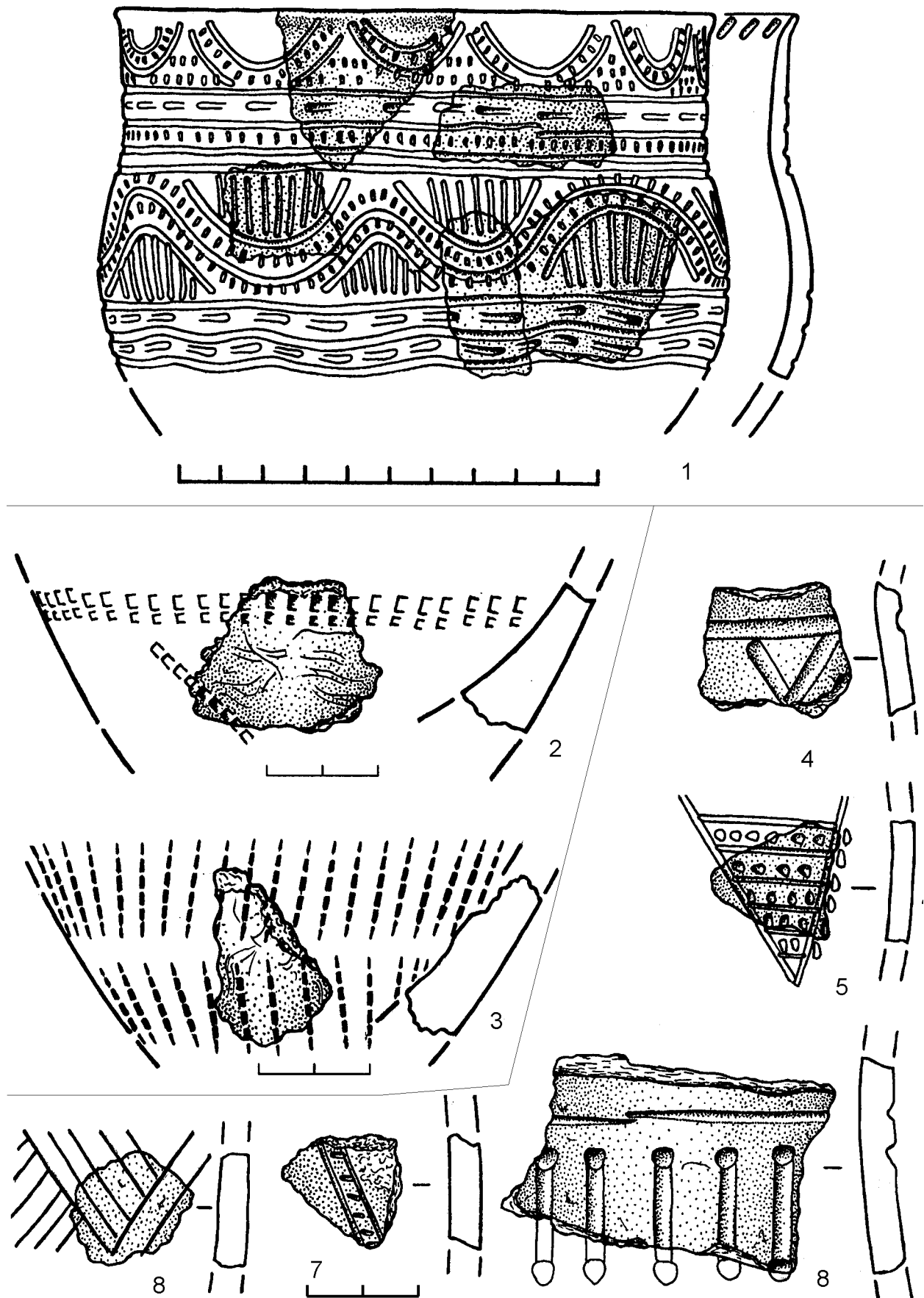

Рис.3. Третя модель засвоєння виробництва кераміки. Кераміка матвієвокурганської культури. 1. Старобільськ (ранній керамічний етап. 2-3. Туба II (середній керамічний етап). 4-8. Туба I (пізній керамічний етап).

Стоянка Карпово (Красковский, 1976) пов'язана зі знахідками кераміки савранського типу. Як бачимо, два гребениківських у вузькому сенсі комплекси є цілком подібними тим комплексам, які отримали назву буго-дністровських. Але далі відбувається найцікавіше. Гребениківському за складом крем'яних виробів комплексу поселення Майнова Балка відповідає керамічний лінійно-стрічковий комплекс. Але найдивовижнішим є той факт, що ранньотрипільське поселення Нестойта II (Пертенко и др., 1993) також пов'язане з гребениківським крем'яним комплексом.

Таким чином, у гребениківському масиві пам'яток ми фіксуємо наявність кількох керамічних традицій, які різко приходять на зміну одна одній. При цьому, в рамках гребениківського масиву склад і послідовність таких традицій у регіональних зрізах були різними. Не виключено, що, як і у випадку з розвитком подібної до гребениківської матвієвокурганської культури, власна керамічна традиція була просто відсутня, а типологія керамічного комплексу кардинально змінювалася у залежності від напрямків культурних контактів.

Усі викладені факти стосовно третьої моделі засвоєння традицій керамічного виробництва повинні остаточно поставити крапку на всіх спробах створення картини культурного районування на підставі аналізу керамічних комплексів.

В цілому ж, як ми побачили, три описані моделі не є антагоністичними, вони взаємно доповнюють одна іншу і часто діють комплексно у розвитку однієї археологічної культури. Четверта ж модель є антагоністичною щодо перших трьох і є суто теоретичною, невідомою нам за конкретними фактами.

У той же час, наявність величезної кількості типів кераміки в одній окремо взятій археологічній культурі змушує нас розглянути питання про можливу синкретичність неолітичних культур.

Синкретизм у неоліті. Взагалі більшість випадків синкретичних індустрій у кам'яній добі виникають внаслідок поганої збереженості культурного шару, коли матеріали різних часів змішуються. Саме так можуть виникати численні перехідні типи пам'яток. Враховуючи, що переважна більшість неолітичних пам'яток України знаходяться на відкритих просторах, на невеликій глибині під незначним прошарком гумусу, то ми вимушені констатувати, що більшість відомих неолітичних комплексів є

змішаними. Тим не менш, повністю відкинути всі версії неолітичного синкретизму ми не можемо. Саме визначення неоліту (моє, або будь-якого іншого) говорить про величезну роль інноваційних технологій у розвитку неолітичного суспільства. До того ж, ми знаємо, що більшість таких інноваційних технологій виникла на території Близького й Середнього Сходу. Відповідно, повинен бути якийсь механізм їх розповсюдження, інтеграції в існуючі системи матеріальної культури. Відповідно, такий механізм може бути пов'язаний як з прямими міграціями носіїв інноваційних технологій, так і з формуванням синкретичних культур. Причому, міграційні теорії можуть пояснити лише появу того чи іншого феномену, але його розповсюдження могло відбуватися тільки в тому випадку, якщо між носіями різних культурних традицій відбувалися певні інтеграційні процеси, обмін інформацією, відносини обміну. Все це мало призводити до появи певних синкретичних культурних традицій, суть і зміст яких є дуже цікавими кожному археологу.

Вивчення таких синкретичних традицій є дуже важким процесом, адже археологу доводиться не тільки мати справу із сумнівними за своєю чистотою комплексами, але ще й тому, що критерії синкретизму, як правило, визначити дуже важко. Я спробую викласти свій погляд на проблему синкретизму в неоліті та запропонувати принципи й методи виділення таких критеріїв.

Перш за все, на мій погляд, слід відзначити, що синкретизм може бути різним за джерелами. Може бути суто культурний синкретизм, тобто синкретизм, обумовлений тим, що носії конкретної культури піддаються культурному впливу двох або більшої кількості джерел, а інновації, які засвоюються внаслідок такого впливу є подібними за суттю. Наприклад, окрема група населення засвоює виробництво двох типів кераміки, які пов'язані з двома центрами впливу. У такому випадку традиційна частина матеріальної культури залишається незмінною, особливо це стосується крем'яних комплексів. Подібна модель реалізується досить часто. Наприклад, кераміка скибинецького і соколицького типів у ранній фазі розвитку бузького неоліту співіснує з кришською керамікою. У цьому випадку синкретизм набуває ще й рис синтетизму. Це означає, що внаслідок співіснування двох типів кераміки (у випадку, що розглядається, це скибинецька гостродонна і кришська плоскодонна) виникає синтетичний

тип соколецької кераміки з переважно скибинецькою системою орнаментации, але з пласкими денцями.

Такі самі випадки (коли синкретизм супроводжується синтетизмом) ми спостерігаємо у матвівокурганських комплексах. Наприклад, коли на зміну добре обпаленій кераміці старобільського типу прийшла кераміка з домішками трави, яка пов'язана походженням з донецькими комплексами, то виникла група кераміки, виготовлена за донецької технологією, але з традиційною старобільською орнаментацией.

Так само у Подонеччі зафіксовані випадки синкретизму і синтетизму дніпро-донецьких і маріупольських традицій. Так, у комплексі Підгорівка (рис.4.1) ми спостерігаємо появу горщиків з гострими денцями і гребінцевою орнаментацией (дніпро-донецькі риси), але з комірцевим оформленням вінець (маріупольська риса). Подібні синтетичні форми відомі з комплексу Вільовкинські хутори XIV.

Виникає питання: а чи може культурний синкретизм бути механічним, тобто несинтетичним? Теоретично, ми можемо припускати таке, адже в історії будь-якого синтетизму повинна бути нульова фаза відліку. Але тут слід відзначити, що вірогідність знаходження комплексів, які сформувалися саме в таку початкову фазу – дуже мала. Тут справа просто у теорії вірогідності. Більшість же випадків, коли комплекс містить різні типи кераміки без ознак синтетизму – це змішані комплекси, формування яких відбувалося внаслідок відвідування одного місця носіями різних культурних традицій.

Тим не менш, поставлена проблема про можливість механічного синкретизму і критеріїв його виявлення залишилася без відповіді. Я змушений сказати, що така проблема є майже такою, що не має вирішення. Абсолютним доказом наявності механічного синкретизму є знаходження двох типів кераміки у чітко стратифікованому комплексі або, ще краще, у закритому комплексі. На жаль, такі випадки в неоліті України не зафіксовані. Принаймні я таких фактів пригадати не можу. Відомий випадок знаходження двох типів кераміки у закритому комплексі в енеоліті. Так, інвентар одного з поховань складав два горщики, один з яких був середньостогівського типу, а другий – квітнянського. Але навіть цей випадок нічого не дає, адже існує думка, що протиставлення

середньостогівських і квітнянських комплексів є штучним.

Можливо, критерієм механічного синкретизму може стати наявність дзеркальної ситуації, тобто наявність одночасно комплексів культури А з домішками кераміки, властивої для комплексів культури Б, і навпаки. Але, як здається, такі логічні побудови приречені на сувору і заслужену критику. У цілому, слід визначити, що зіткнення двох технологій завжди повинне супроводжуватися їх синтезом, хоча б з тієї причини, що експериментування – це стиль звичайної поведінки людини у будь-яку епоху.

Іншою формою синкретизму є демосинкретизм, тобто таке явище, коли відбуваються не тільки процеси синтезу культурних традицій, але й об'єднання двох груп людей, які є носіями різних культурних традицій. У цьому випадку трансформується не тільки інноваційна, але й традиційна сфера матеріальної культури. Інкажучи, демосинкретизм призводить до кардинальних змін кам'яних індустрій. Важко уявити, що об'єднання носіїв різних систем обробки каменю миттєво може призвести до деградації і зникнення однієї з традицій. Відповідно, обидві традиції могли певний час співіснувати, розвиватися і навіть утворювати синтетичні кам'яні індустрії. Як здається, критерії пошуку тут повинні бути такими самими, як і при аналізі керамічних комплексів. Ознакою синкретизму крем'яних комплексів, а відповідно – й демосинкретизму, є поява нових типів виробів із кременю та інших порід каменю. Такі випадки нам відомі.

Наприклад, перший етап розвитку донецької неолітичної культури (кукрекської за походженням) характеризувався наявністю вістер і пластинок з притупленим краєм, які виконували роль вкладнів кістяних наконечників. Одночасно на території Подонеччя проживали групи населення, які використовували геометричні мікроліти, виготовлені у псевдомікрорізьцевій техніці. Синтез традицій двох груп населення призвів до формування синтетичної індустрії. Цей синтез супроводжувався появою низки інноваційних типів мисливського озброєння. Наприклад, з'явилися косі вістря, виготовлені у мікрорізьцевій або псевдомікрорізьцевій техніці, а також трапедії, виготовлені без застосування мікрорізьцевих технологій. Таким чином, у даному випадку ми можемо судити про злиття двох груп населення, яке призвело не тільки до злиття двох технологій обробки кременю, але й

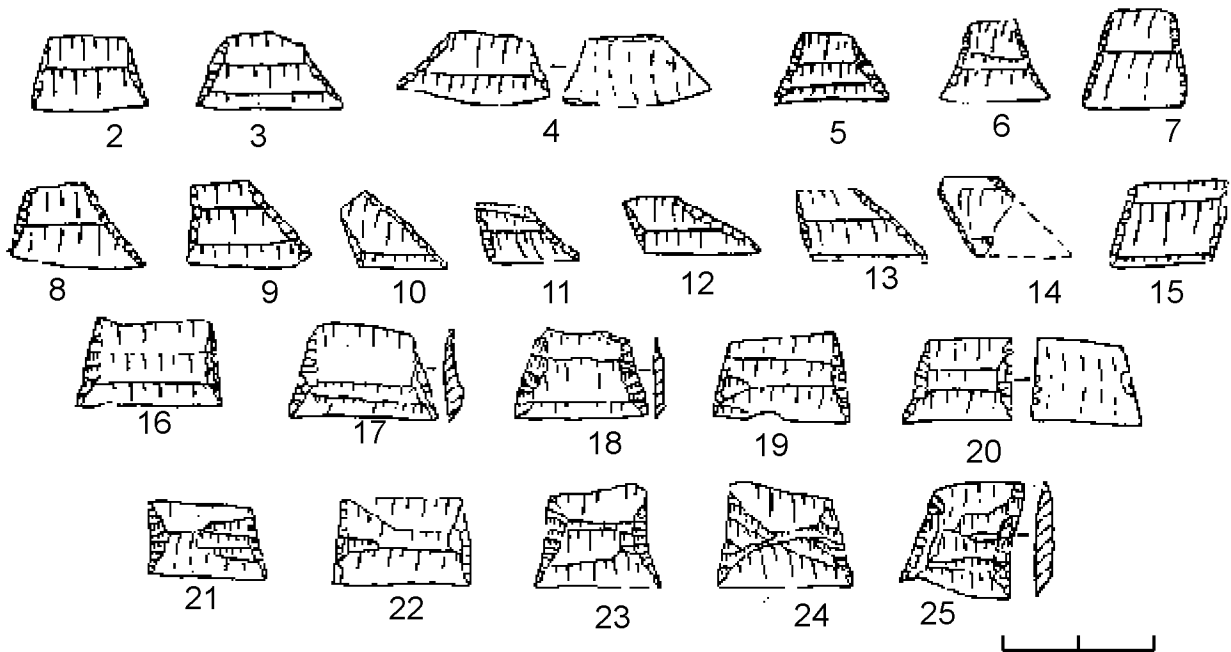
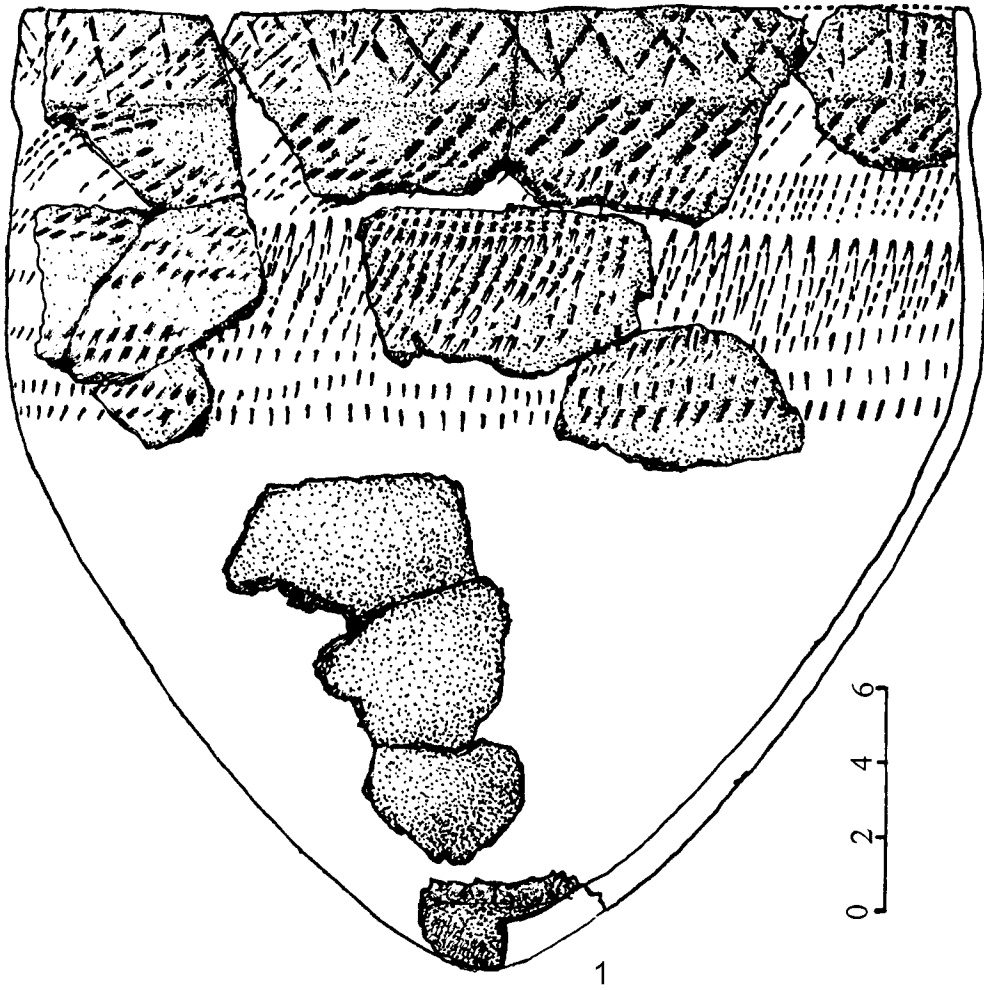

Рис.4. 1. Подгорівка. Горщик з з синкретичними культурними рисами. 2-25. Геометричні мікроліти стоянки Гард III (за М.Т.Товкайлом). 2-7. Симетричні трапеції з круторетушованими сторонами. 8-15. Асиметричні трапеції і ромби з круторетушованими сторонами. 16-20. Трапеції з напівкрутою ретушшю по сторонам. 21, 25. Асиметричні трапеції зі “струганими спинками”. 22-24. Трапеції зі “струганими спинками”.

до появи нових типів знарядь. Характерно, що вістря з мікрорізцевими сколами є репліками косих вістер кукрекської індустрії, виготовлених із застосуванням мікрорізцевої техніки. Нові ж форми трапецій з'явилися як результат впровадження принципів тронкування пластинчастих заготовок, характерних для кукрекської індустрії. Синтез індустрій не призвів до зникнення первинних форм, а тільки викликав розвиток індустрії, надзвичайно багатой за типологією і технологією виготовлення металевих знарядь.

Не виключено, що аналогічний процес відбувався у Дніпровському Надпоріжжі, де також широко розповсюджені вістря з мікрорізцевими сколами. Прикладом такого комплексу може бути Поповий Мис, який є аналогом розвинутих донецьких комплексів, відрізняючись від них тільки широким застосуванням специфічного типу знарядь – вкладнів кукрекського типу.

Певний синтез технологій обробки кременю ми можемо спостерігати на прикладі бузького неоліту. Особливо показовим є пізній комплекс Гард 3 (Товкайло, 2005), де відзначено співіснування двох типів мікролітів. Перший тип пов'язаний з низькими і середньовисокими симетричними трапеціями з круто ретушованими сторонами (рис.4.2-7). З цією серією пов'язані і геометричні мікроліти підромбічної форми. Усі ці мікроліти є традиційними для буго-дніпровського неоліту. Інноваційні ж форми пов'язані з появою трапецій зі «струганими спинками» (рис.4.21-25). Походження таких трапецій є цілком очевидним. Оскільки їх особливістю є використання такої технології ретушування, коли пласка ретуш повністю знищує площу зламу заготовки, то пошук найближчих аналогів приводить нас до азово-дніпровських комплексів. Справедливість такої аналогії підтверджується і тим фактом, що пізній неоліт Побужжя характеризується наявністю азово-дніпровських рис у керамічних комплексах. Це поєднання рис двох крем'яних індустрій не є механічним. Про те ми можемо судити за фактом нових типів мікролітів. Так, у серії мікролітів з ретушованими сторонами з'являються екземпляри з напівкрутою ретушшою (рис.4.16-20), яка з'їдала зламу заготовок. І навпаки, серед мікролітів зі «струганими спинками» з'являються ромбоїди (рис.4.21,25). Як бачимо, тут ми знову спостерігаємо процес взаємовпливів двох технологій, які свідчать про наявність демосинкретизму. Додаткову

аргументацію про наявність демосинкретизму у неоліті Побужжя дає його порівняння з синхронними неолітичними комплексами на Дністрі. Тут ми бачимо тільки одну традицію, яка залишилася незмінною до самого кінця неоліту. Тобто, таке порівняння дає нам можливість стверджувати, що процес, зафіксований у Побужжі, не є результатом лінійного розвитку крем'яної індустрії, а опосередкований саме демосинкретичними чинниками.

За аналогією з процесом розвитку культурного синкретизму потрібно розглянути можливість механічного демосинкретизму, тобто такого стану речей, коли внаслідок поєднання двох систем обробки кременю не утворюються інноваційні типи.

Розгляд такої можливості пов'язаний з такими ж труднощами, як й при розгляді синкретизму культурного: дуже важко судити, чи є механічне поєднання різнорідного матеріалу є наслідком поганої збереженості культурного шару, чи воно відбиває якийсь демографічний процес. Я дотримуюсь тієї точки зору, що аксіоматичним є перше ствердження, якщо відсутні будь-які аргументи про зворотне. Відзначу, що такі аргументи не можуть бути статистичного характеру. Навіть якщо комплекси з механічними синкретичними рисами трапляються частіше, ніж чисті комплекси, ми не можемо користуватися цим як доказом гомогенності подібних комплексів. Відповідно, яким би очевидним не здавався наприклад, синтез гребениківських і кукрекських традицій у неоліті Побужжя, ми не можемо з цим погодитись.

Випадків наявності на стоянках одночасно кукрекських і гребениківських форм набагато більше, ніж випадків, коли зафіксовані чисті комплекси. Тим не менш, враховуючи, що носії обох традицій населяли Північно-Західне Причорномор'я у близькі за часом періоди у межах голоцену і що вони вели приблизно однакове господарство, слід гадати, що використання ними одних і тих самих місць для розміщення стоянок і поселень є закономірністю. Якщо на основі двох індустрій не народилося щось третє, з новими типами знарядь, дуже важко припустити думку про можливість проживання їх носіїв у рамках синтетичних територіально-виробничих груп. Підстави для таких сумнівів є тим більш доречними, якщо врахувати, що розвиток гребениківського неоліту призвів до повного витіснення кукрекського населення за межі басейну Південного Бугу. У VI тис. до н.е. ми бачимо відсутність кукрекських матеріалів на

вузлах пам'яток Гарду і Пугача, але спостерігаємо появу такого населення на Житомирщині і навіть на території сучасної Чорнобильської зони. Відносини носіїв кукрекської і гребениківської культур нагадують більше відносини місцевих аборигенів і прийшлих завойовників, ніж добрих сусідів, які створюють якісь об'єднані общини, племена і таке інше.

Якщо поглянути ширше, то витіснення на північ кукрекського населення було процесом, який виходив за межі Північно-Західного Причорномор'я і Побужжя. Те саме ми спостерігаємо на території Молдови, де у неолітичних комплексах кукрекські елементи практично відсутні. Те саме ми спостерігаємо у Дніпровському Надпоріжжі, де кукрекські пам'ятки змінюють комплекси типу Ігрінь Д-прім. Те саме ми спостерігаємо у Подонеччі, де період співіснування донецької (посткукрекської за характеристиками) культури з матвієвокурганською (дуже подібною до гребениківської) завершився повним зникненням носіїв першої.

Таким чином, питання про механічний синкретизм вирішується, як правило, на підставі аналізу розвитку подій. Якщо такий розвиток демонструє повну зміну населення, то, мабуть, говорити про якусь інтеграцію – неможливо. Водночас немає підстав не припускати можливість того, що механічний синкретизм крем'яних комплексів не може бути обумовлений чисто культурними контактами. Теоретично носії тієї чи іншої індустрії могли якісь чужі речі підібрати, захопити внаслідок збройних конфліктів, вкрасти, зробити спробу їх вивчення. Не виключено, що черезполосне заселення могли спричинити взаємовідвідини, спроби обміну.

Не виключено, що саме таку модель взаємовідносин демонструє співіснування кукрекського і яніславицького населення, про яке ми можемо судити за комплексами Лазарівка, Приборськ VII, Юрова Гора (Залізняк та ін., 2005). Поява носіїв кукрекської індустрії призвела до розповсюдження у яніславицькому середовищі буго-дністровської кераміки, подібною до кераміки самчинського типу. Разом з тим, ми не знаходимо ніяких доказів того, що виникла якась нова крем'яна індустрія. Більш того, кукрекське населення у другій половині VI тис. до н.е. в Поліссі зникає. Це є основним аргументом на користь того, що в Поліссі так і не виникло явище демосинкретизму. Відносини

між автохтонами і мігрантами залишилися у межах принципу «свій – чужий».

Таким чином, явище культурного синкретизму, як правило, простежується за матеріалами інноваційного керамічного комплексу, значно рідше – на підставі окремих рис крем'яної індустрії. Наявність же демосинкретизму ми констатувати лише при аналізі крем'яної індустрії. Мені можуть заперечити, що демосинкретичні моделі розвитку культури можуть також розглядатися і за керамічними комплексами. Це так, але керамічні комплекси можуть розглядатися як демосинкретичні тільки при двох умовах: синкретизм кераміки супроводжується синкретизмом крем'яних комплексів; первинні культури повинні мати обидві складові частини – як для крем'яного, так і для керамічного комплексу. Такий випадок демосинкретизму може бути названий навіть глобальним синкретизмом. Можлива й ілюстрація такого явища. Такій моделі відповідає пізній неоліт Побужжя, про який уже говорилося, де синкретичні явища проявилися для обох видів масових джерел.

Таким чином, наявність синкретичних моделей розвитку неоліту якнайкраще доводить необхідність сприйняття неоліту як інформаційної системи. Вивчення моделей синкретизму, розкриття їх на конкретних матеріалах дозволяє вивчати механізми створення таких інформаційних систем, розглядати їх у динаміці.

Висновки

1. Розгляд неоліту як інформаційної системи взаємодії носіїв різних традицій матеріальної і духовної культури є єдиним можливим підходом для його вивчення, який позбавлений внутрішніх протиріч.

2. Розвиток інформаційної системи неоліту ілюструється наявністю культурно-історичних областей, обґрунтування існування яких може бути досягнуте методами археології.

3. Розвиток культурно-історичних областей маркують інноваційні риси матеріальної культури.

4. Археологічні культури в неоліті слід виділяти на основі аналізу традиційної, а не інноваційної частини матеріальної культури. Як правило, на території України традицію характеризують крем'яні комплекси, а інновації – комплекси керамічні. Усі інші види джерел можуть відігравати тільки допоміжну роль,

враховуючи їх незначну чисельність і, відповідно, недостатню інформативність.

5. Механізм створення культурно-історичних областей розкривається через аналіз

ЛІТЕРАТУРА

Брюсов А.Я. Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху/ АН СССР. ИИМК. – М., 1952. – 263 с.

Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского Междуречья. – М.: Наука, 1981.

Гетманова А. Д. Учебник по логике. 2-е изд. – М.: “ВЛАДОС”, 1995. – 303 с.

Городцев В.А. Археология. Т. 1. Каменный период. – М. – П., 1923.

Гурин Ю.Г. Памятники раннего энеолита бассейна Северского Донца. – Луганск: Шлях, 1998. – 160с.

Гурин Ю.Г., Манько В.А. Старобельская стоянка эпохи позднего Неолит - раннего энеолита // Древние культуры Подонцовья. - Вып. 1 - Луганск: Издательский отдел облуправления по печати, 1993. - С.35-57.

Даниленко В. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 258 с.

Даниленко В.М. Кам'яна Могила. - К.: Наукова думка, 1986. - 151 с.

Дергачев В., Ларина О. Могильник мариупольского типа в Молдавии. Сакарровка 1. – Рос. Археология. – 2003. – № 2. – С.92-103.

Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М., Мысль, 1979. – 624с.

Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. – Вип. 8. – К.: Шлях, 2005. – 184 с.

Залізник Л.Л. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля // Археологія. – 2006. – №4. – С.3-17.

Залізник Л.Л. Передісторія України Х-У тис. до н.е. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 306 с.

Залізник Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с.Добрянка на р.Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – 2004. – С.137-168.

Залізник Л.Л., Товкайло М.Т., Журавлев О.П. Стоянка Добрянка 3 та її місце в неоліті Буго-Дніпровсь-кого межиріччя // Кам'яна доба України. – Вип.7. – 2005. – С.96-116.

матеріальної культури, яка може розвиватися за моделями культурного синкретизму або демосинкретизму.

Котова Н.С. Культурно-історичні процеси у Північному Причорномор'ї у VI-V тис. до н.е. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2010. – 40с.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск.: Шлях, 2002. – 268с.

Крайнов Д.А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа периодизации послепалеолитических культур Крыма. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 190с.

Красковский В.И. Карпово – новый памятник каменного века в долине р.Свинной // МАСП. - 1976. - Вып. 8. - С. 157-161.

Крыжевская Л.Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья. – СПб.: ИИМК, 1992. – 177 с.

Ларина О. В., Петренко В. В., Сапожников И. В. Культура линейно-ленточной керамики в Днестровско-Бугском междуречье: (по материалам поселения Майнова Балка) // СППК. - Т. 7. - 1999. - С. 10-21.

Лейбниц Г. В. Сочинения в четырех томах: Т. 3. – М.: Мысль, 1984. – 734 с.

Ленин В.И. ПСС, т. 18.

Майоров Г. Г. Лейбниц как философ науки // Лейбниц Г. В. Сочинения в четырех томах: – М.: Мысль,. 1984. Т. 3. – С.3-40.

Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України // Кам'яна доба України. – Вип. 9. – К.: Шлях, 2006. – 280 с.

Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишенев: Штиинца, 1974. – 174с.

Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М.: Наука, 1982.

Неолит Северной Евразии. – М.: Наука, 1996.

Охріменко Г. В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк, 2001.

Петренко В. Г., Полищук Л. Ю., Сапожников И. В. Новые археологические памятники в северных районах Одесской области (эпоха камня и медный век) // Древности причерноморских степей. — Киев: Наукова думка, 1993. — С. 103—114.

Санжаров С. И., Бритюк А. А., Котова Н. С., Черных Е. А. Поселения неолита — ранней бронзы Северского Донца. Луганск: – Изд-во ВНУ, 2000. – 128с.

- Сорокин А.Н.* Мезолит Жиздринского полесья. Проблема источниковедения мезолита Восточной Европы. – Москва. – Наука, 2002. – 251с.
- Станко В.Н.* Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья (по материалам стоянки Гиржево) // Записки Одесского археологического общества. – Т.2(35). – Одесса: Маяк, 1967. – С.155-168.
- Телегин Д.Я.* Неолитические могильники Мариупольского типа. – К.: Наукова думка, 1991. – 96с.
- Телегин Д.Я., Титова Е.Н., Каюткина Т.М.* Вишенки - многослойное поселение на Днепре / /Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины . – М: Наука, 1984. – С. 5-13.
- Телегин Д.Я.* Дніпро-донецька культура: До історії населення неоліту – раннього металу півдня Східної Європи. – К.: Наукова думка, 1968. – 258с.
- Телегин Д.Я., Титова Е.Н.* Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита: Свод археологических источников. – К.: Наукова думка, 1998. – 144с.
- Телиженко С.А., Переверзев С.В.* Исследования неолитической стоянки Туба-5 в Среднем Подонечье //Археологическое изучение Центральной России. Тезисы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В.П. Левенка. – Липецк, 2006. – С. 113-115.
- Тимофеев В.И., Зайцева Г.И., Долуханов П.М., Шакуров А.М.* Радиоуглеродная хронология неолита Северной Евразии. – СПб.: Теза, 2004. – 157 с.
- Товкайло М.* Неоліт Степового Побужжя // Кам'яна доба України. – Випуск 6. – К.: Шлях, 2005. – 160с.
- Чайлд Г.* Древнейший Восток в свете новых раскопок / Предисловие В. И. Авдиева; пер. с англ. М. Б. Граковой-Свиридовой. М.: Издательство иностранной литературы, 1956. — 324 с.
- Челпанов Г.И.* Учебник логики. – М.: Прогресс, 2010. – 107с.
- Яневич О.О.* Поховання та культурний шар енеолітичного часу стоянки Буран-Кая 4 в Криму // Кам'яна доба України. – Вип. 13. – К.: Шлях, 2010. – С.270-277.
- An Early Neolithic Village in the Jordan Valley. Part I. The Archaeology of Netiv Hagdud.* – Cambridge: MA, 1997.
- Lubbock J.* Pre-historic Times, as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages. London: Williams and Norgate, 1865.
- Tringham R.* Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6,000-3,000 B.C. – London: Hutchinson, 1971.

Manko V.O.

PROBLEMS OF INVESTIGATIONS OF NEOLITHIC IN UKRAINE

Article is devoted theoretical questions of studying of the Neolithic of Ukraine. The author analyzes existing definitions of the term “Neolithic”, comes to a conclusion about impossibility to define this term as the sum of different signs. Neolith definition as is offered to time of formation of information fields. Within the frames of such information fields innovative technologies of processing of a stone and the ceramics manufacturing, new forms of farming extended.

Примітка головного редактора:

Зміст та стилістичні особливості статті збережені за наполегливою вимогою автора.